

שער שלישי

שנות העשרים והלאה: ההוצאה לאור המשפחתית הקטנה, היוזמה הפרטית והגירתן של הוצאות לארץ-ישראל

ההוצאה לאור המשפחתית הקטנה והיוזמה הפרטית

לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20, שלטו הבריטים בארץ ישראל מתוקף מנדט האו"ם, שהחליף את שלטונה בן 400 השנים של האימפריה העות'מאנית. היו אלו שנים משמעותיות בתהליך "המדינה שבדרך" בכלל והקמת המרכז התרבותי שבה בפרט. מטבע הדברים פרק זה יתרכז בהבט המו"לי של שנים אלו, והוא אינו מתיימר להקיף את כלל התהליכים באותה העת. היישוב היהודי בארץ ישראל מנה בשנת 1922 כ-83 אלף נפש אך מספר זה הכפיל את עצמו עד לסוף שנות ה-20, עם תום העלייה הרביעית. בעשור השלישי של המאה ה-20, הגיע מספר היהודים בארץ ל-475 אלף נפש (ומספר הערבים היה כמיליון). בתקופה בת כעשרים שנה (1918–1939), מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה, עת בה החלו לקום הוצאות של מפלגות הפועלים ("ספריית פועלים", "הקיבוץ המאוחד" ו"עם עובד"), התפרק המרכז הספרותי העברי באירופה, שהיה מרכז הספר העברי באותה העת. בין הסיבות לכך היו ההגירה לארץ ישראל (ממניעים ציוניים), ולארה"ב ודרום אמריקה (ממניעים כלכליים-חברתיים), הגירה שהתגברה בשל רדיפות אנטישמיות, עד לשיאן הנורא – השואה.

באותה העת היגרו לארץ-ישראל הוצאות שנוסדו מחוצה לה, כ"אמנות" (מ-1926 בארץ-ישראל) או "מוריה" ו"דביר" (מ-1922 בארץ-ישראל), וסיפורן יובא בקצרה בראשית פרק זה.¹ במקביל, שנים אלו היו תקופה מרכזית בהתפתחות המו"לות המשפחתית הקטנה. בשל צוק העיתים בשנים אלו, נסוגו לאחור מפלגות הפועלים, שהיו הקטליזטור ליצירת המרכז הספרותי בארץ ישראל בשני העשורים הראשונים, כשהן משאירות את הזירה ליוזמה הפרטית ולמו"לות המשפחתית (על כך בהרחבה בחלק העוסק בהוצאות הפועליות): הוצאה לאור של ספרים בכלל ושל ספרות יפה בפרט נראתה אמנם כמשימה חשובה, אך כזו שאפשר לדחות עד לאחר ההתמודדות עם בעיות שנתפסו כמהותיות יותר לקיום: מזון של ממש (ולא זה הרוחני), תעסוקה להמונים, העלייה לארץ, הקמת מפלגות הפועלים והמוסדות המספקים סעד ובטחון בתחומים שונים, ושאר בעיות היישוב בתקופת המנדט הבריטי. את הוואקום, שנוצר עד סוף שנות ה-30 של המאה ה-20, מילאו בעיקר ההוצאות שאינן מפלגתיות, בעיקרן משפחתיות-פרטיות. בהמשך, לאחר שקמו שלוש הוצאות הפועלים, הצטמצם מקומן של ההוצאות הלא-מפלגתיות הקטנות, אך חלקן מילאו עדיין תפקיד חשוב בשדה הספר, גם אם ניטל מהן, כמעט לגמרי כתר הספרות היפה במקור ובתרגום.

בין ההוצאות המשפחתיות-פרטיות שצמחו בארץ ניתן למנות את "מצפה" (נוסדה ב-1925), "יבנה" (נוסדה ב-1932), "אחיעבר" ו"מסדה" (נוסדו ב-1932), "אחיאסף" (נוסדה ב-1937) ו"זרעאל" (נוסדה ב-1933 כגלגולה הארץ-ישראלית של הוצאת "ש. שרברק"), "נ. טברסקי" (שפעלה גם כזרוע של "שטיבל" בסוף שנות ה-20 ובראשית ה-30) ו"ראובן מס" (עלתה מברלין בשנת

¹ אין הכוונה לסקור את כל ההוצאות שנוסדו מחוץ לא"י ועברו לא"י, אלא להתמקד באלו החשובות למחקר זה. היו, כמובן, הוצאות עבריות נוספות שלא יסקרו כאן, בחלקן משום שהתרכזו בהוצאת ספרים בידיש או בספרי קודש ובספרות תורנית-רבנית. מהמפורסמות שבהן היא "הוצאת א. לוי אפשטיין", שנוסדה בוורשה בסוף המאה ה-19, והוזכרה בשער הקודם.

1933). בפרק זה אתרכז במודל המו"לי ובסיפוריהן של ההוצאות המשפחתיות הקטנות, כמו גם במספר יוזמות להוצאת ספרים לאור. חיבורן של אלו יחד יבהיר את קורות שנות ה-20 וה-30 למאה ה-20 במו"לות הארץ-ישראלית וישמש כבסיס לפרקים הבאים, שיעסקו במודלים המו"לים של הוצאות הפועליות ובגלגולן של שתי משפחות מו"לים, שהחלו את דרכן כמצנטיות ספרות, שוקן וזמורה.

הוצאה לאור כעסק משפחתי כלכלי

כפי שהתחוויר בפרקים הקודמים, הוצאה לאור היא עסק, המשלב אינטרסים מסחריים ותרבותיים. המייחד את ההוצאות לאור הקטנות הללו הוא תפיסת המו"לות כ"עסק משפחתי", כשראייה זו חוזרת בראיונות עם אנשי הוצאה לאור.

בעולם הפרה-מודרני ברור היה כי מקצועו של אדם נגזר, במידה רבה, מהמקצוע בו עסק אביו. בתקופה המודרנית השתנתה הנורמה מכוחן של הרפורמות בקרקעות, ההשכלה, התיעוש, היווצרותן של ערים גדולות ורעיונות על חרות האדם והחופש להגיע למימוש עצמי בחיי האדם. בעולם כזה, דור ההמשך מחפש, ברוב המקרים, נתיבים שונים מאלו של אבותיו. עם זאת, זירת המו"לות משמרת, במקרים רבים, את המודל המסורתי, אולי בשל העובדה שילדים הגדלים בסביבה המטפחת את אהבת הספר כאשר ספרים מקיפים אותם מכל עבר, תוך שהם מתחנכים על משמעותם החומרית והרוחנית, ימצאו עצמם בעולם הספר בעצמם.

עסק מסחרי, המבוסס על קשרי משפחה, מתנהל על פי חוקים אחרים מאלו של הג'ונגל העסקי הרגיל. העיסוק בהוצאה לאור חורג מהנורמה המקובלת בעידן המודרני. הוא עובר מדור לדור ועוסק בתוצרים רוחניים, ומסיבה זו בין השאר נהוג היה לומר כי עולם המו"לות אימץ קודים ג'נטלמניים יותר מכפי הנהוג

בעולם העסקי הרגיל (בצער אפשר לומר כי תהליכים קפיטליסטיים, בוודאי אלו שהתרחשו בישראל של המאה ה-21, טשטשו ואף מחקו ייחודיות זו של תחום ההוצאה לאור).

דרך הפעולה בהוצאה משפחתית קטנה שונה מזו המקובלת בהוצאות גדולות. ברוב המקרים, כבעלי עסק פרטי-כלכלי, בעלי ההוצאה הקטנה הם גם הסמכות העליונה בענייני הוצאת ספריהם. בעוד שבהוצאות גדולות נודע משקל להחלטות של עורך ספרותי מקצועי (בוודאי אם צבר מוניטין לאורך שנים) הרי שבהוצאה משפחתית ההחלטה נתונה בידי בעלי ההוצאה. ברוב המקרים, אין הפרדה בין המערכת הספרותית לבין הנהלת ההוצאה, ולעיתים, בשל הרצון לחסוך בכוח אדם ובעלויות, המו"ל ממלא מספר תפקידים כמו ניהול כספי, אחריות על הקשר עם המפיץ וכדומה. בהוצאות גדולות האחריות על תפקידים אלה מתפזרת בין נושאי משרות שונים. בפרק זה יוצגו משפחות, שהקימו עסקי ספרים קטנים יותר, אך למרות גודלן, לחלקן היה תפקיד משמעותי ביותר בתקופות מסוימות.

כדי לקבל תמונה שלמה יותר על ההוצאות שפעלו בארץ-ישראל בשנות ה-20 וה-30, טובא להלן סקירה קצרה על מספר הוצאות, שנוסדו מחוץ לארץ-ישראל, והיגרו אליה באותן שנים, אף-על-פי שהעיסוק בהן חורג מהגבולות ששורטטו למחקר זה: התבוננות בהוצאה לאור של ספרות יפה בארץ-ישראל. חלק מהוצאות אלו עסקו בספרות ילדים ("אמנות", "זירעאל") או בספרי עיון ("ראובן מס") וחלקן פעולתן העיקרית הייתה מחוץ לגבולה של ארץ-ישראל ("מוריה" ו"דביר", שנמנעו כמעט לחלוטין מהדפסת ספרות יפה של "יוצרים חיים", והתרכזו בכינוס ובספרי חינוך).

הוצאות שהיגרו לארץ-ישראל

הוצאת "אמנות"

הוצאת "אמנות" נוסדה ב-1917 במוסקבה, על-ידי שושנה פרסיץ, בתו של הבנקאי והמנהיג הציוני הלל זלטופולסקי, וסבתה מצד האם של רחלי אידלמן, הדור השלישי למו"לות במשפחת שוקן (ראו בהרחבה בפרק העוסק בהוצאת "שוקן"). ההוצאה נוסדה במטרה להוציא לאור בעברית את מיטב הספרות העולמית לילדים ולבני הנעורים. כלומר, בדומה לפועלה של הוצאת "שטיבל" בתחום ספרות המבוגרים ביקשה "אמנות" לתרגם לעברית את המובחר בעבור ילדים. ההוצאה פעלה בכמה מקומות בברית המועצות (בעיקר באודסה), עברה לפרנקפורט ופעלה בה בין השנים 1920–1925, שלאחריהן היגרה לארץ-ישראל.

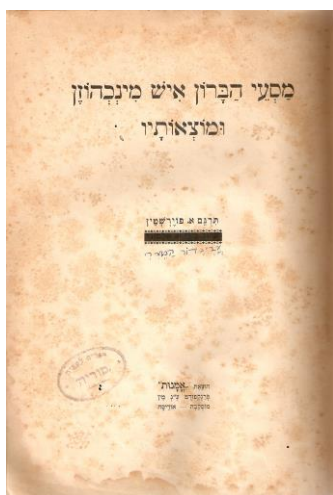
במהלך שנות ה-30, בארץ, המשיכה ההוצאה את סדרת הספרים בשם "ספריה לכל", שכוונה בעיקר לבני הנעורים והחלה לצאת עוד בפרנקפורט. בין הספרים אפשר לציין כאלו שעסקו בקהילות יהודיות ("שבתי צבי-המשיח מאיזמיר"; "חלוצים יהודים באמריקה 1492–1848", "תמונות מהגטו בפראג, ספור מהרבע האחרון של המאה הי"ח"; "מלכת אפריקה: פרק גבורה מתולדות בני ישראל הנדחים בערבות היבשת השחורה") או בגדולי עולם כמגלים וממציאים ("תומס אדיסון-האיש ופועלו"; "תולדות ארמיניוס ומבריי" [ארמין ומבריי]) וגם אגדות ומעשיות (דוגמת "הברון מינכהאוזן" מאת קרל פרידריך הירונימוס ובתרגום אביגדור המאירי או "אגדות" של אוסקר ויילד). עוד ספרים לבני הנעורים יצאו במסגרת "סדרת עלומים", בה תורגמו על-ידי מתרגמים כאברהם שלונסקי, יעקב שטיינברג, יצחק למדן, ישראל דושמן, יונתן רטוש ואריה לייב סמיטיאצקי (שגם ערך את הסדרה). בין הספרים הבולטים בסדרה אפשר לציין את ספריהם של לואיס קרול ("עליסה בארץ הפלאות"), ויקטור הוגו (בין

היתר, "עלובי החיים"), צ'ארלס דיקנס ("שתי ערים", "דוד קופרפילד"), ז'ול ורן ("מיכאל סטרוגוב", "עשרים אלף מיל מתחת למים") ואחרים. בהוצאה יצאו ספרים מעטים, שנועדו גם למבוגרים כמו הרומן "בראשית המבוכה" של אהרון ראובני, שיצא לאור ב-1932. ההוצאה פרסמה גם ספרים, העוסקים בהיסטוריה של עם ישראל ובשירת ימי הביניים. כמו כן, היו להוצאת "אמנות" מספר חנויות ספרים בשם "הכל לנוער", אותן מכרה פרסיץ בסוף שנות ה-30 (חלקן המשיכו לפעול תחת השם "הכל לנוער" גם לאחר המכירה).

בתקופת מלחמת העולם השנייה הצטמצמה פעילות ההוצאה בתחום הספרות והיא התרכזת בהדפסת ספרי לימוד ובהדפסות חוזרות של ספרים. המו"ל, שושנה פרסיץ, נבחרה בשלושת המושבים הראשונים של כנסת ישראל, לחברת כנסת מטעם "הציונים הכלליים", ובכל שנותיה בכנסת כיהנה כיו"ר ועדת החינוך והתרבות. "אמנות" הוציאה לאור כ-500 ספרים, 200 מהם במסגרת סדרה, שנקראה "מגילות לבתי הספר", ובהם חומרי לימוד, חלקם בעלי אופי מסורתי, ערוכים ומותאמים לגילאי בית הספר. נכדתה של פרסיץ, רחלי אידלמן, שהיא גם נכדתו של שלמה זלמן שוקן, ובתו של גרשם שוקן, מספרת, בראיון שנערך עמה², כי לסבתה הייתה השפעה גדולה עליה ועל החלטתה להיות מו"לית: "כילדה, הייתי באה לסבתא כל פעם שהייתי צריכה לתת ספר במתנה לחברי מהכיתה. קראתי את הספרים, והעברית הייתה מיושנת מאוד. הלכתי לסבתי ואמרתי לה: 'אם את חושבת שאני והחברות שלי נקרא את הספרים שלך את טועה. את צריכה להוציא אותם בעברית שמתאימה לימינו'. הסבתא שלי כעסה ואמרה 'את חצופה, איך את מעזה. אני מתייעצת עם האקדמיה ללשון העברית ואת לא תגידי לי שהעברית לא טובה', אך לבסוף היא השתכנעה". כך, מספרת אידלמן, בכל יום שישי לפני כניסת השבת, ישבו הסבתא והנכדה ועברו יחד על הספרים. כמקרה

² עם אידלמן נערכו שני ראיונות: ב- 29/7/03 (מוטי נייגר) והשני ב- 18/12/03 (ערכה חנה קליימן).

בוחר לצדקת טענתה של הנכדה הן לקחו את הספר "הלב" של דה אמיזיס (שתורגם בשנות ה-20 של המאה שעברה בידי אריה סמיטיאצקי). אידלמן, שהייתה אז תלמידת כיתה ח', סימנה בעפרון מילים מתוך הספר, והן ערכו אותו מחדש. הספר "הלב", שיצא מחדש בשנת 1958 והיה לרב מכר, היה הספר שהכניס את אידלמן לעולם המו"לות. גם ספרים אחרים עברו עריכה מחודשת. פרסיץ שוכנעה והחליטה להעסיק עורכים ולהוציא את כל הספרים מחדש, וכך הם חזרו לשוק בהוצאת "אמנות".

עמודים מתוך הספר "מסעי הברון איש מינכהוון ומוצאותיו", אשר יצא לאור בהוצאת "אמנות", טרם "עלייתה" לארץ-ישראל

הוצאות "מוריה" ו"דביר"

שתי הוצאות אלו, שתיים שהן אחת, חשובות ומרכזיות, כמו גם הרעיון התרבותי, שעמד מאחוריהן והאישים שפעלו בהן. הסקירה שלהלן תתאר את ייסודן ופועלן מחוץ לתחומי ארץ-ישראל.³

הוצאות מעטות צברו מוניטין ויוקרה כהוצאת "דביר", המזוהה יותר מכל עם חיים נחמן ביאליק ומפעלו ועם המחשבה הראשונה על ייסוד "בית הוצאת ספרים לאומי".⁴ הכוונה הייתה להקים הוצאה לאור, שהשיקולים שינחו אותה יהיו כינוס אוצרות הספרות העברית והיהודית לדורותיה והצגת מגוון היוצרים בעברית בני אותה עת. מן הבחינה הכלכלית, הכוונה הייתה שבית הוצאה זה יאחד כוחות ויהיה גדול ובעל אמצעים, כדי שיוכל לפעול משיקולים של איכות ושל חשיבות תרבותית ולא מתוך מחשבה על חסרון כיס. "דביר" נהגתה ותוכננה באודסה בשנת 1919, אך היא נוסדה בפועל רק כשהגיע ביאליק לברלין בשנת 1921. הספרים הראשונים בהוצאה ראו אור בשנת 1922.

ראשיתה של הוצאת "דביר" נעוצה, למעשה, במפעל המו"לי הראשון של ביאליק, ההוצאה לאור "מוריה", שקמה באודסה בשנת 1901, ועם מייסדיה, מלבד ביאליק, נמנו י"ח רבניצקי, ש. בן-ציון, וכך א"ל לווינסקי, אחד העם, מאיר דיזנגוף, רב-צעיר ואחרים.⁵ כל אלו רכשו מניית של חברת "מוריה", כשכוונתם העיקרית היא לחזק את החינוך העברי, שהיה חסר ספרים בכלל וספרי לימוד בפרט. "כך הוכשרו והותאמו לצרכי השמוש בבית-הספר העברי החלקים הנבחרים של כתבי הקודש במלואם האפשרי ביותר – החלק הספורי, הנבואי

³ אני מפנה את המתעניינים בשנות פעולתן מחוץ לתחומי ארץ-ישראל לפריטים הביבליוגרפיים המוזכרים בסקירה זו.

⁴ ראו סקירתו של ביאליק את מפעלו: ביאליק, ח"נ (תרפ"ו). **דביר ומוריה: סקירה קצרה על גדולתם והתפתחותם.** ניו-יורק: חמו"ל. עמ' 4.

⁵ סקירה חשובה נוספת היא זו של פוגרבינסקי: פוגרבינסקי, י. (1950-1951). "לתולדות המו"לות העברית", **הספר העברי**, חוב' ל"ז-נ"ז.

והשירי, החוקי והמוסרי – מבחר האגדה התלמודית והמדרשית, שירת ימי הביניים הספרות העממית והספרות החדשה" (ביאליק, תרפ"ו: 3). למעשה, הייתה זו ההוצאה העברית המודרנית השלישית, אחרי שני מפעליו של בן אביגדור ("אחיאסף" ו-"תושיה") וגם היא נבעה מאותו חזון של אחד-העם, לפיו בראש ובראשונה יש לפעול להחייאת התרבות העברית. לאחר שביססה עצמה, וקנתה לה שם כספריה חינוכית, החלה "מוריה" לפעול בקו נוסף, שכונה "עבודת הכנוס הספרותי", ומטרתו הייתה לרכז את היצירה העברית בתחומים שונים: פרוזה, שירה, פובליציסטיקה ומדע.⁶ במסגרת זו יצאו לאור ספריהם של מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, י"ל פרץ, ש.אש, י"ד ברקוביץ, פרישמץ, שופמן, ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, לילינבלום ואחרים.

"מוריה" פעלה בתנופה גדולה, החל משנת 1910, וגם בשנות מלחמת העולם הראשונה לא פסקה. בשנים אלו יצאו לאור בהוצאה זו למעלה מ-50 כותרים, כרבע מכלל הכותרים הכולל. המהפכה הבולשביקית בשנת 1917 הביאה לחיסולה של הוצאת "מוריה" באודסה ולסופו של המרכז הרוסי כולו. זמן קצר לאחר המהפכה, ב-1918, הוקמה במפלגה הקומוניסטית ה"יבסקציה", היא קיצור השם הרוסי "יברסקייה סקציה" (המחלקה היהודית/עברית). מטרתה הייתה לטפל בענייניו של המיעוט היהודי בברית המועצות, בדומה למחלקות (סקציות) אחרות, שהוקמו על מנת לטפל בענייניהם של מיעוטים אחרים. בפועל, הייתה מטרתה לשלב את היהודים במהפכה הקומוניסטית ולמנוע מהם לפתח תרבות פרטיקולארית. לשם כך, פעלה ה"יבסקציה" כנגד הדת היהודית, כנגד גילויי לאומיות יהודית (קרי, ציונות) וכנגד התרבות המתחדשת בעברית. ה"יבסקציה" הקימה רשת חינוך עצמאית כנגד רשת "תרבות" העברית, טיפחה את היידיש

⁶ המגמה מסוכמת במאמר מרכזי נוסף של ביאליק: ביאליק, ח"נ. (1983). הספר העברי. בתוך: כל כתבי ת.נ. ביאליק (עמ' 232-239). ירושלים ות"א: דביר.

ואסרה את השימוש בשפה העברית, וכן הפעילה צנזורה חמורה כנגד כותבים עבריים.

אמנם רק בשנת 1920 השיגו הקומוניסטים שליטה מלאה על אודסה אך כבר קודם הוכרעה הוצאת מוריה כשהדפוס שלה ורכושה הולאמו. דווקא בשעה קשה זו, בשנת 1919, החליטו סופרי אודסה על ייסוד הוצאת הספרים "דביר" כהוצאת ספרים לאומית-ציבורית.⁷ אביגדור המאירי, ששהה יחד עם חבורת ביאליק באודסה, תיאור בספרו 'בין שיני האדם - ראינוע אודסה תרע"ט-תר"ף' את התקופה:

חיפוש בבית דפוסו של ביאליק. מעקלים את הנייר. בית הדפוס פתוח לרווחה, באמצע החדר עומד ביאליק ומנסה לדבר עם שליחי הממשלה החמורים, העושים בכל כעושה בתוך שלו. דבריו אינם מועילים. ובבית הדפוס - ערבוביה. המעקלים מחפשים, מהפכים, מצוים, מסדרים, רושמים ומשחיתים. זאת אומרת: לא כולם, רק אחד מהם. ביחד הם ארבעה חיילים פשוטים ועמהם קומיסאר יהודי. וקומיסאר יהודי זה עושה מה שעושה. רושם את הנייר הנמצא בבית הדפוס, במרץ, בחשק, במהירות - ובהנאה מיוחדת במינה. פתאם הוא נגש אל ערמה של נייר משובח, מסתכל בו ורואה, שכבר נדפס עליו דבר מה. גליונות נדפסים - שירי ר' שלמה בן גבירול. הקומיסאר מסתכל בגליונות-הנייר הנדפסים. אחר כך פונה אל החיילים הפשוטים, העומדים במקומם בפשטות, בשתיקה, ואומר להם: - הביטו, חברים, איך טנפו את הניר! חבל! (המאירי, תר"ץ, עמ' כז-כח)

⁷ בעניין זה ראו: שועלי, צ. (1990). נפתוליה של הוצאת ספרים עברית – הוצאת הספרים "דביר" (1921-1924). עבודת גמר לשם קבלת תואר "מוסמך במדעי הרוח", אוניברסיטת ת"א.

השתלטותם המלאה של הקומוניסטים על אודסה והשלטת היבסקציה, סימנו כי הקיץ הקץ על הוצאת "מוריה" ועל חלום "דביר" באודסה. בפועל, היה זה גם מותו של המרכז העברי ברוסיה. ב-20 ביוני 1921, כשעזבו את העיר ביאליק וחבריו, בזכות התערבותו של הסופר מקסים גורקי, תם הסיפור הרוסי של הוצאת "מוריה".⁸ ראשיה של ההוצאה התפצלו: רבניצקי עלה לארץ-ישראל ואילו ביאליק פנה לברלין, מפני שבאותה העת טרם האמין בתקומת המרכז הארצישראלי, שאיבד את הדמות המרכזית שפעלה בו, י"ח ברנר, רק חודש קודם לכן, עת נרצח ביפו.

הוצאת "מוריה" חידשה ימיה בברלין, ותוך זמן קצר, הוציא ביאליק לפועל כמה תוכניות, שדוכאו בזמן מלחמת העולם, ובעיקר מאז המהפכה הבולשביקית: ההוצאה לאור של ספרי האגדה וכרך גדול של שירי טשרניחובסקי.⁹ באותו זמן נכנס ביאליק לפרוייקטים נוספים, כמו הקמת הוצאת "אופיר", בשיתוף עם יעקב זיידמן. הוצאה זו הדפיסה כמה ספרי ילדים ידועים, באיוריה של תום זיידמן-פרויד. הפריחה והתנופה של ביאליק הביאה גם להתממשות חלום "דביר", הוצאת ספרים לאומית, והפיכתו מרעיון למציאות.

הוצאת "דביר" קמה בברלין, בשיתוף עם שמריהו לויץ, יצחק ניידיץ ואליהו פאינסון, מייסד בית-החרושת "שמן". אלו נתנו את הסכום ההתחלתי להקמת הוצאת "דביר", שבכך רכשה מחצית ממניות "מוריה". כשנה לאחר מכן, בספטמבר 1922, נרכשה המחצית השנייה והוצאת "דביר" בלעה את "מוריה". "יש לפרש ולהטעים פה כי ההבדל שבין תוכנית 'מוריה' לזו של 'דביר' אינו באמת

⁸ תיאור יפה של מעמד זה ראה בספרו של באר, ת. (1992). גם אהבתם גם שנאתם. תל-אביב: עם-עובד. (עמ' 181 ואילך). ראה גם: גלבוע יהושע, א. (1980). גורקי מציל 12 סופרים עבריים. עת-מול, כרך ה, 3(29), 16-17.

⁹ על המעבר בין המרכזים ראו: שביט, ז. (1994). עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז הארצישראלי. עיונים בתקומת ישראל, 4, 422-477.

אלא הבדל של היקף ותפיסה, אבל בשום פנים לא יסודי" (ביאליק, תרפ"ו: 5) בברלין פעלה ההוצאה בתנופה גדולה. תוך זמן מועט פרסמה ההוצאה ספרים רבים של "מוריה" שאזלו, וספרים חדשים רבים, בעיקר חיבורים מדעיים, שלדעת ביאליק, רק הוצאה ציבורית-לאומית יכולה הייתה להדפיס. במקביל, הופעל סניף ארצישראלי של ההוצאה בידי רבניצקי ודרויאנוב. למרות העשייה של "דביר" ו"מוריה", נקלעה ההוצאה לקשיים כלכליים, עקב האינפלציה הדוהרת. בחודש יולי 1922 לבדו עלו מחירי הנייר וההדפסה בכ- 40 אחוזים (שועלי, 1990). ביאליק ניסה לגייס משקיעים ותורמים אך רק מעטים נענו. בסופו של דבר, הכריעו החובות, וההוצאה לא יכלה להתקיים בתנאי האינפלציה של ברלין ובניתוק מהמרכז המתחזק של ארץ-ישראל.

שנות ברלין של ההוצאה היו, במידה רבה, הכנה לפעילותה בארץ, אולם, הן הטילו את צילן, צל החובות, למשך שנים ארוכות. שלוש שנים לאחר הקמת ההוצאה בברלין, בשנת 1924, עת עלה ביאליק לארץ, אוחדו הכוחות, וההוצאה עברה באופן מלא לארץ-ישראל. ביולי 1924 הפכה "דביר", מתוקף אישור הממשלה, לחברה בערבון מוגבל. בין מקימי החברה בארץ היו ביאליק, אחד העם, שמריהו לוין, יהודה גרוזובסקי-גור, רבניצקי ואחרים.

שביט (2000) טוענת כי קשייה של ההוצאה בארץ-ישראל נבעו ראשית מהעובדה כי דביר עברה לארץ כהוצאת ספרים ממוסדת עם קבוצה גדולה יחסית של עובדים קבועים. חלק מהעול הכספי נבע מן הצורך לשלם משכורות גם כשההוצאה לא היתה פעילה וגם כששקעה בהפסדים. שנית, חלק ממפעלי ההוצאה לאור של דביר כגון מפעל הכינוס, היו מפעלים גדולים, שדרשו משאבים רבים בהיקף לאומי. כמו כן, "דביר" הוציאה לאור ספרים בפורמט הדור במיוחד ויקר. הוצאתם לאור של הספרים תבעה השקעה כספית גדולה, שלעתים עבר זמן רב עד שכוסתה ולפעמים לא כוסתה כליל" (עמ' 250).

בעשר השנים, בין עלייתו לארץ-ישראל לבין פטירתו, נסע ביאליק פעמים אחדות למסעות התרמה בחו"ל. היו אלו מסעות בהם חיזר ביאליק על הפתחים והשפיל עצמו בפני גבירי הקהילות. הייתה זו תקופה לא קלה עבורו, שהרי עם המעבר להגיה ספרדית כמעט ופסק מלכתוב שירה בארץ והיה מושא לחיצי הלעג של הצעירים, ובעיקר של אנשי חבורת "יחדיו", ושלונסקי בראשם (שביט, 1983). אומנם, לטענת אהר זמורה, היו יחסי כבוד הדדי בין אביו, ישראל זמורה לבין וביאליק, אך יש לזכור כי זמורה היה מראשי "יחדיו", קרי, עמד בראש חבורה, שהתנגדה לפואטיקה של דור התחיה ולביאליק, המשורר והמו"ל שהיה הסמל האנושי לכל אלה.

למרות הקשיים הכלכליים, בעשר השנים בהן חי ביאליק בארץ, עד מותו בשנת 1934, הדפיסה "דביר" למעלה מ-300 כותרים. בעשר השנים הבאות, ממותו של ביאליק ועד לפטירתו של רבניצקי ב-1944, הדפיסו ב"דביר" למעלה מ-200 כותרים. לאחר מכן, חלה ירידה הדרגתית ודעיכה, ולמעשה, הוציאו יורשיהם של ביאליק, של רבניצקי ושל שמריהו לויין לאור רק כותרים שזכו להצלחה ואזלו מן השוק. בסך הכל יצאו ב"דביר" וב"מוריה" כ-1400 כותרים. כמותם ואיכותם של כותרים אלו הפכו את "דביר" (עם שורשיה ב"מוריה") להוצאה החשובה ביותר של תקופתה, התקופה של דעיכת המרכז האירופי ויסוד המרכז הארצישראלי.

בשנת 1986 רכשה הוצאת "זמורה-ביתן" את הוצאת "דביר" מידי יורשי ההוצאה, וספרים יוצאים לאור גם בעשור השני של המאה ה-21, במסגרת ההוצאות הפועלות תחת כנפי "כנרת-זב"מ", כשהם נושאים את השם המפואר של הוצאת הספרים הוותיקה והמכובדת (על כך בהרחבה בפרק העוסק בשושלת המו"לית של משפחת זמורה).

הוצאת ש. שרברק (יזרעאל)

הוצאת הספרים ש. שרברק נוסדה בוילנה בשנת 1900, כאחת מהוצאות הספרים העבריות המודרניות הראשונות ועברה גילגולים רבים במקומות שונים ובשינויי שם, הן בתפוצה והן בארץ ישראל.

שלמה זנוויל שרברק נולד בפוסטוב, שלייד וילנה, בשנת 1876. משפחת אמו הייתה מבעלי הדפוס המפורסם של האלמנה והאחים ראם (רום) ואף הוא, כנער, נמשך אל עולם הספר ועבד בצעירותו בבית מסחר לספרים.¹⁰ בספר זכרונותיו של שרברק נכתב כי בעבודתו זו נחשף לסופרים ומתוך כך למצוקתם ולקשייהם בהוצאת ספריהם לאור ובמכירתם. מכאן גמר אומר להקל עליהם בעניין זה, ומתוך משיכתו לתחום, ייסד, כבר בגיל 24, הוצאת ספרים ובית מסחר לספרים, שנשאו את שמו.

בחושיו המסחריים הגן שרברק על עצמו מפני כוחות השוק, כשחילק את כספו ואת מרצו בין העברית לבין היידיש, בין ספרות יפה ובין ספרי עזר. כפי שפורט קודם לכן, כדי לשמר עצמה כעסק רווחי, דורשת מלאכת המו"לות איזון נכון: בין חדש לישן, בין ספרות יפה לספרות פופולארית, בין ספרי פרוזה לספרי עיון, בין אוונגארד לשמרנות. בעברית פרסם שרברק בעיקר ספרי לימוד וספרים שימושיים, ביניהם מילונים, תרגומים לתנ"ך ומפרשיו וספרי לימוד מאת יהודה שטינברג ויעקב פיכמן. בידיש יצאו לאור בעיקר ספרים מן הספרות המודרנית, כשחלוקת המשאבים בין קהלי היעד הבטיחה את קיומה של ההוצאה.

¹⁰ לסקירה על הוצאה זו ראו הספר: שרברק ש. ועקביה, א. (עורך). *זכרונות המוציא לאור שלמה שרברק*. תל-אביב: שרברק.

הקשר עם מנדלי מוכר ספרים

בספר זיכרונותיו של שרברק, מתואר, באופן צבעוני, הקשר שנרקם בין שרברק למנדלי (ש"י אברמוביץ). וכך נכתב:

מעניין לעניין נתגלגלה שיחתנו על הוצאות הספרים החדשות באידיש, שהחלו צצות בזמן שהוא כפטריות לאחר הגשם. הסב [כינוי למנדלי, מ.ג.] הרבה להתלונן על מזלם הרע של ספריו. אך ועד היובל שנוסד לשם הוצאת ספריו לא השביע את רצונו. נראה היה כאלו כל העניין יסודו רעוע. קרוב לודאי שהם יוציאו אל השוק היהודי מספר ספרונים של הסב, ובלבד שיוכלו לאמר כי הועד מלא את תעודתו. ואלו אני – אמר הסב – הייתי רוצה למהדורה נאה של כל כתבי [...] התבין? כל כתבי כולם! מן הדין שאזכה בכך. הוא הרבה להתלונן על המו"לים האמריקאים העושקים אותו, מדפיסים בלי הפסק את ספריו בלי רשיונו ומתעשרים על חשבונו. ולבד מזה הם חמורים ממש, עמי ארצות, ומוציאים את כתביו מסולפים ומקולקלים עד כדי כך, שהם מעוררים גועל נפש [...].” (ארנסט, תשט"ו: 36-37)¹¹

בסופו של דבר, שרברק קנה את הזכויות על הוצאת כל כתבי מנדלי ושילם לו סכומי כסף גדולים מאוד, אך הוציא רק את המהדורה היידית של הכתבים, כשביאליק וחבריו באודסה הוציאו את הכתבים בעברית, ובאמריקה הדפיסו מכתביו של מנדלי בלי לשלם לו דבר, תוך שהם מנצלים את העובדה שרוסיה הצארית אינה חתומה על הסכמים בינלאומיים לזכויות סופרים.

¹¹ ראו בהרחבה: ארנסט, ש. (תשט"ו). מנדלי מוכר ספרים (25-36). בתוך: שרברק ש. ועקביה, א. (עורך). זכרונות המוציא לאור שלמה שרברק. תל-אביב: שרברק.

ייסוד הוצאת "צנטרל"

אחת ההוצאות החשובות, שפעלו מחוץ לארץ ישראל, בעשורים הראשונים של המאה ה-20, היא הוצאת "צנטרל", שפעלה בורשה בין השנים 1911–1933. התופעה של מו"לים, המתחברים יחד להוצאה משותפת, בה אנו חוזים בראשית המאה ה-21, אינה חדשה. "צנטרל" היא התאגיד המו"לי העברי הראשון שחיבר בין חמש הוצאות ספרים מובילות, השייכות למו"לים מרכזיים: בן אביגדור ו"תושיה", מרדכי קפלן ו"השחר", יעקב לידסקי ו"פרוגרעס", בנימין שימין ו"שימינס גרויסע וועלט ביבליאטעק" ושלמה שרברק ו"ש. שרברק". תאגיד זה זכה למעמד מרכזי בשדה המו"לות העברית של אותה העת, תוך שהוא מפרסם בעברית וביידיש.¹²

כאשר הצטרף שרברק ל"צנטרל", הוא הביא איתו לשותפות הוצאה עם הצלחות כלכליות ותרבותיות, שהקנו לו מעמד גבוה בקרב השותפים. שרברק היה הרוח החיה ביצירת השותפות והפעיל ביותר מבין השותפים. פועלו כלל נסיעות ברחבי רוסיה לקידום מכירות, בהן בא בקשרים עם סופרים ועם מוכרי ספרים. אלו, על פי עדויותיו, נתנו בו אמון מלא. בנו כתב כי שלמה שרברק נהג לומר: "אין לי צורך בחוזים. אם נזכה למהדורה שנייה, מדוע לא יהנה גם הסופר? הוא לא ילך למו"ל אחר, כי לא ימצא מו"ל טוב ממני. ואם בכל זאת ילך לאחר, הרי זו ראייה כי האיש אינו ראוי כי אבוא אתו בדברים, ושום תועלת לא תצמח לא לי ולא לספרות אם בניגוד לרצונו אוסיף להדפיס את ספריו" (שרברק, תשט"ו: 22).

¹² לתולדות הוצאה זו מרכזית העבודה של יעקובוביץ. ראו: יעקובוביץ, ב. (1997). **עשות והפץ ספרים הרבה – לתולדותיה של הוצאת הספרים "צנטרל-מרכז" בווארשה**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, החוג לספרות עברית, אוניברסיטת ת"א (בהנחיית נורית גוברין).

בהוצאת "צנטרל"- "מרכז", ששכנה ברחוב נוויליפקי 7 בווארשה, נפגשו תחת קורת גג אחת גדולי הסופרים העברים והיידיים של אותן שנים: י.ל. פרץ, מנדלי מוכר-ספרים, שלום עליכם, ח"נ ביאליק, פרץ הירשבין ושלום אש. בשנת 1922 עבר שלמה שרברק לורשה וניהל את הוצאת "צנטרל" ובשנת 1925 חידש את פעילות הוצאת "שרברק" בוילנה. שנה לאחר מכן, הקים עם שותפים את הוצאת הספרים "אחיספר", ובשנת 1933 עלה לארץ ישראל, העלה איתו את הוצאת "שרברק" ואך החליף את שמה להוצאת "זרעאל".¹³

הוצאת "זרעאל"

הוצאת "זרעאל" הוציאה לאור בעיקר ספרי ילדים ונוער וספרי לימוד, ובכך התמידה באותה מדיניות של הוצאת "שרברק" קודמתה. הוצאת "זרעאל" הוציאה לאור ספרי קריאה בעלי ערך היסטורי וחינוכי, וביניהם סדרה של ספרים היסטוריים: "זכרונות לבית דוד" (את חלקם כתב וערך מנחם זלמן וולפובסקי, שערך ספרים בהוצאת "מצפה" ובהמשך ב"הקיבוץ המאוחד") וששת הכרכים של "דברי ימי ישראל" מאת צבי גרץ, בליווי הקדמה ומבוא מאת פישל לחובר, כרכים שזכו לתפוצה נרחבת. זאת, לצד ספרים לילדים, ובכללם ספרי מארק טוויין, פרנץ מולנר ("מחניים"), סרוונטס ("דון קישוט"/"דון קיחוטה") ואגדות לילדים, כאגדות אנדרסון ואגדות האחים גרים. רבים מספרים אלו נוקדו ונערכו בעבור ילדים, במסגרת ספריית "אלומות", בעריכת שלמה זלמן אריאל.

שרברק לא נרתע מהשקעות גדולות במפעלים בעלי סיכון, כמו "דברי ימי ישראל" של גרץ, שחלקם הובילו להצלחות, והמשיך לנסות גם כשספרים נכשלו מן הבחינה הכלכלית. הוא האמין בכוחו של הספר ונהג לומר ש"אין לך ספר שאין לו שעה". אחת מהמימרות האהובות עליו, כפי שסיפר עליו בנו לאחר

¹³ על מכלול פעולותיו המו"ליות של שרברק בחו"ל ראה בעבודתו של יעקבוביץ (1997).

מותו: "מו"ל אמיתי אינו מסתפק בהוצאת ספר לשם רווחים מידיים. הוא אינו שקט אם באמתחתו אינן נמצאות תכניות לעתיד כמידה שהיא למעלה מאפשרויותיו הכספיות. הדבר היחידי העלול לעצור את הרחבת פעולתו הוא חוסר ממון. ואוי לו, אם ה'שגעון' המו"לי שלו אינו מתחשב אצלו עם החישובים של סוחר. הכרתי כמה וכמה אנשים יקרים שמסיבה זו היו אנוסים לעזוב את המקצוע" (ארנסט, תשט"ו: 13).

שרברק הוציא לאור כ-400 כותרים, כאשר החלק הנוגע לספרות יפה שבהם מכוון ברובו לצעירים, ילדים ונוער, ומיעוטו ספרות מקור למבוגרים, ובכללה ספריהם של חורגין ומאפו. בשנותיו האחרונות שימש שלמה שרברק כנשיא התאחדות המו"לים בארץ-ישראל. היו אלה השנים הקשות של מלחמת העולם השנייה. אחרי מותו נכתב עליו בעתון "דבר": "המו"לות הייתה לו רק במקצתה קרדום לחפור בו, וברובה – אמצעי להגדיל תורה ולהאדירה. היה בו משהו מאמן. נפש ערה וצעירה עד יומו האחרון" (מסטבוים, 11/1/45)

לאחר פטירתו של שרברק פוצלה ההוצאה בין יורשיו: הוצאת "זרעאל", בניהול בנו, אלכסנדר זרעאל (שרברק), והוצאת "ש.שרברק", בניהול בתו, אידא שרברק. שני אלו המשיכו את הקו בו החל אביהם, קרי, ספרי עזר לצד ספרים לילדים. מפעל נוסף שיזם שרברק האב החל קורם עור וגידים על ידי בנו – "אנציקלופדיה כללית זרעאל", שראתה אור בשנת 1950.

ראובן מס

ראובן מס (1894–1979) עבד כפקיד בהוצאת "ילקוט", שנוסדה בברלין בשנת 1920, על ידי בנדט כהן. הוצאה זו עסקה בעיקר בהוצאת ספרות תורנית. בסוף שנת 1927, כשפרש הבעלים של הוצאת "ילקוט" מן העסקים, מכר את ההוצאה לראובן מס. שם ההוצאה היה לזמן מה "ילקוט רובין מס", ולאחר מכן "רובין מס" (Rubin Mass), ובעברית "הוצאת ראובן מס". לאחר עליית היטלר לשלטון בגרמניה, נמלטה משפחת מס לארץ ישראל, כשבמהלך הנטישה החפוזה הותירו מאחוריהם את מלאי הספרים המסחרי, שנשאר בחנות ואבד.

ההוצאה קמה מחדש בארץ ישראל, והמשיכה את הקו של ההוצאה והתרכזה בעיקר בהוצאת ספרי יהדות, עיון ומדע פופולארי ומעט הדפסות חדשות של ספרות יפה (כמו אלו של אהרון ראובני). בנו של ראובן מס, דני מס, היה מפקד מחלקת הל"ה, שחייליה נהרגו בקרב המפורסם בדרך לגוש עציון. לזכרו הוקמה בהוצאה סדרת ספרות מדע פופולרי, בת 84 כותרים, בשם "דני למדע והשכל". עוד בין ספרי ההוצאה הידועים: "מלחמות היהודים" של יוספוס פלביוס, "אוצר אישי התנ"ך" (אנציקלופדיה לאישי התנ"ך) "עד 120 פלוס", לוח ל-154 שנים להמרת תאריכים בין הלוח העברי לנוצרי, ו"לוח הפעלים השלם". מנכ"ל ההוצאה בעשורים האחרונים היה אורן מס, נכדו של ראובן, שהצטרף להוצאה בשנת 1973. אורן מס זוכר כי סבו אמר בחגיגת יום הולדת ה-80 שלו, כחמש שנים לפני מותו, כי ערך למעלה מאלף חוזים בחייו, ומעולם לא הזדקק לבית משפט – "זה מוסיף חיים"¹⁴.

¹⁴ בשיחת טלפון עם דנייה עמיחי-מיכלין (אוקטובר, 2005).

הוצאות שקמו בארץ ישראל

“מצפה”, “יוסף שרברק” ו”מרדכי ניומן”

כתריסר שנים לאחר ששלמה שרברק פתח את הוצאת הספרים שלו בוילנה בשנת 1900, עלה מוילנה לארץ ישראל בן דודו יוסף שרברק, שאף הוא עסק בהוצאת ספרים. שנתיים לאחר מכן, גורש בידי העות'מנים, עבר לארצות הברית ושב לארץ ישראל לאחר שלוש שנים, במסגרת הגדוד העברי. בארץ פגש את יהושע צ'צ'יק ואת מרדכי ניומן, ועם פיצור הגדוד העברי, בראשית שנות ה-20, חברו השלושה ופתחו חנויות לממכר ספרים ועיתונים, בעיקר באנגלית, בערים שונות בארץ ישראל.¹⁵

כך כתב ניומן לפני שחרורו מהצבא אל איש הוצאת “אחיעזר” בארצות-הברית, אברהם שפיזהנדלר:

מה שאנו חפצים בעקר הוא להפיץ ספרים כי זה העקר, בזה יש אידיאה. לשם כך אנחנו נפתח סניפים בכל הארץ, בכל מושבה ומושבה יהיה לנו בא-כח ואם הקונים לא ישיגו לשלם בפעם אחד בעד ספריהם ניתן להם גם לתשלומים. ובכל המזרח נשתדל לייסד חבורות-אגודות לתכלית זה. אני עומד לנסוע לאירופה תיכף שאשתחרר... אני הולך לאוסטריה, פולניה, ליטא, שוודיה, דניה, הולנדיה, גרמניה, צרפת, אנגליה ואולי גם לאמריקא אבוא לעשות קשרים לשלוח ספרים לחוץ לארץ ולהביא ספרים לארץ. לנו יהיה הבא-כוח מסנטרל (קרי, בלעדיות בשיווק מהוצאת “צנטרל”, מ.ג.) ועוד. גם עם שטיבל אנו נבוא בדברים. המזכיר שלנו יכתוב מכתב

¹⁵ לעניין זה ראה רקע בעבודתה של איילה יהב: יהב, א. (1995). הוצאת הספרים “מרדכי ניומן” (1945-1977) - השפעתה של הוצאת ספרים על התרבות ועל הספרות בא”י. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, אוניברסיטת ת”א (בהדרכת נורית גוברין).

ויציע לו ליתן לנו את הסוכנות שלו. אני מצדי אבקשך שאם אתה יודע מאיזהו שהיא הוצאה חדשה כתוב לי – או בקש מהמוציאים לאור שישלחו לנו ספריהם, ואם יחפצו לעשות אותנו את סוכניהם מה טוב ומה נעים, גם המחירים אנחנו הולכים להקטין. הפה פשוט עושים להם מהספרות קרדם לחפור בה, ליכי להם שמתפרנסים מזה אלא פשוט מתעשרים ועל ידי זה יש הרבה אנשים שחפצים לקנות ספר, אלא שאין ידיהם משיג לזה. זאת אומרת שהמה מעכבים את מפיצות הספר.”¹⁶

הדברים שמציג ניומן לעיל אפיינו את השותפות: מרץ רב ותוכניות הרבה. ואכן ביולי 1920 מקימים השלושה – צ'צ'יק, ניומן ויוסף שרברק – את חנות “תרבות” ביפו, ולאחריה עוד כששה סניפים בלוד, בטבריה, בצפת, בתל-אביב ובירושלים. ההרחבה הזו דרשה שותפים ולשלושה הצטרפו שני משקיעים, אחד מהם הוא צבי בן כהן, אותו הכירו מן הגדודים העבריים. בן כהן ניהל את החנות בתל-אביב, ואת החנות בירושלים ניהל מאיר מאירסון (בעלה של גולדה מאיר), שהמשיך להפעילה גם לאחר שהשותפות התפרקה.¹⁷

עד שקמה הוצאת “מצפה”, בשנת 1925, התנסו השותפים בהוצאת מספר כותרים וביניהם מילונים, “מסעי גוליבר” של סוויפט, ושותפות בהוצאת כתבי אביגדור המאירי ובראשם את “השגעון הגדול” (1929) הרומן הדוקומנטרי שהיה לרב-מכר המקורי הראשון בארץ-ישראל¹⁸. הצלחתם של אלו, בעיקר המילונים, עודדה אותם לפתוח גם הוצאת ספרים. לאורך שנות פעולת הוצאת “מצפה”, בין השנים 1925–1945, נוספו ונגרעו שותפים, אך היסוד היה השלישיה, שפתחה גם

¹⁶ דבריו ניומן לשפייזהנדלר מצוטטים אצל יהב (1995) בעמ' 12 מתוך מסמך גנזים 11552/1.

¹⁷ לימים יתגאה יחזקאל סטימצקי, אבי רשת סטימצקי, שהצליח להתמודד בתחרות גם מול מאירסון. ראו: מידן, ע' (1987, אוגסט, 21). פי 100, מעריב.

¹⁸ ראו עוד בספרו של אבנר הולצמן: הולצמן, א' (1986) אביגדור המאירי וספרות המלחמה. תל-אביב: מערכות, עמ' 46.

את בתי המסחר לספרים "תרבות". זהו החיבור הראשון בין הוצאת ספרים ובין רשת חנויות, דגם שהפך להיות הבסיס למו"לות העברית, בראשית המאה ה-21.¹⁹ זאת ועוד, "מצפה" היא, למעשה, ההוצאה הפרטית הראשונה, שקמה בארץ ישראל על-ידי אנשי מסחר. ההוצאות שקדמו לה נקשרו כך או אחרת לתנועות הפועלים או, לפחות, לסופרים ולאנשים מובילים במרכז הספרותי המתגבש.

מעט לאחר ייסוד ההוצאה פרשו ממנה המשקיעים החיצוניים, לאחר שצבי בן כהן, מנהל החנות בתל-אביב, הוחלף בידי שכנא אחיאסף, שלימים הקים את הוצאת "אחיאסף", השותפות נסמכה שוב על שלושת המייסדים. העורכים הראשונים בהוצאה היו מ.ז. וולפובסקי, שהיה אחראי על עריכת "הספריה הגדולה", שהתמקדה בספרות תרגום קאנונית, ואשר ברש, שערך את "הספריה הקטנה".

בין הספרים הבולטים ב"ספריה הגדולה" היו "סונטת קרויצר" של טולסטוי (1926), ספרים של צ'כוב, גורקי, דוסטויבסקי, אנטול פראנס ואחרים. בין ספרי המקור הבולטים בהוצאה היו "אהבה" של קבק (1926), "בבית המרפא" של דוד פוגל, "אשתו השנואה" של יהודה בורלא, "סיפורים קטנים" של דב קמחי ו"תמונות מבית מבשל שיכר" של אשר ברש עצמו. ספרים אלו ראו אור לצד ספריהם של הוגי דעות וראשי הציונות כהרצל, בן צבי וארלוזורוב, בנוסף למילונים ולספרי ילדים. סיפור הממחיש את מעמדה של הוצאה זו מובא בספר זכרונות, שהוציא ניומן, "מזכרת – פרקי ספרות ומחקר לזכרה של רחל ניומן":

¹⁹ עוד קודם לכן, בשנת 1910, הוציא לאור מוכר הספרים קרוגליקוב ביפו את "כל כתיבי ברנר" ושנה לאחר מכן את "מעולם היצירה" של אז"ר (אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ) אלא שלא היה לכך המשך.

לאחר המשבר הכללי בארץ בעקבות "פרעות תרפ"ט" (1929) התארגנו המו"לים הגדולים בארץ - "דביר" של ביאליק, "אמנות" של שושנה פרסיץ, ו"טברסקי" של נחום טברסקי שהיה שלוחו של שטיבל – תחת השם בצר, כדי לאסוף תרומות ולפעול כגוף משותף (מסע גיוס התרומות בתפוצות לא צלח והיה למפח נפש גדול בעבור ביאליק). את הוצאת "מצפה" לא שיתפו מכיוון שפרסיץ טענה (כך לדברי ניומן) כי מי שמוציא את הספר "השאלה המינית" (תרצ"א, 1930) של אוגוסט פורל (הספר יצא בספריית "אוניברסיטה לעם" ונחשב בוטה מאוד בתקופתו) "אין לצרפם לחבורה הגונה" (ניומן, 1972 : 59-60).

בעשור הראשון לקיומה (1925–1935) ראו אור בהוצאת "מצפה" למעלה מ-200 ספרים. למרות שמיעוט מתוכם היו ספרי פרוזה במקור, הייתה זו ההוצאה המרכזית בתקופה זו והיא מילאה את החלל, שהותירו תנועות הפועלים.²⁰ לקראת סוף שנות ה-30 נקלעה ההוצאה לקשיים כספיים. יוסף שרברק ומרדכי ניומן נסעו לארה"ב כדי לגייס כספים וצ'צ'יק נשאר בארץ לדאוג להוצאה. אחרי מלחמת העולם השנייה, בשנת 1945, חזרו השניים מאמריקה ובהחלטה משותפת הביאו את השותפות לידי סיום ופתחו שלוש הוצאות ספרים נפרדות.

²⁰ ברל כצלסון ניסה לתפוס מקום כשהוציא באופן ספורדי ספרים במסגרת הוצאת "דבר", שהייתה הוצאה שצמודה לעתון היומי. ראו בהרחבה בפרק העוסק ב"עם עובד".

"יוסף שרברק"

כמו"ל עצמאי בחר יוסף שרברק להתמקד בהוצאת ספרי ילדים מקורית וספרי לימוד, חלקם מהקטלוג (back-list) של הוצאת "מצפה" (רודיארד קיפלינג; מארק טווין) וחלקם חדשים (צ'ארלס דיקנס), כמו גם בספרי ילדים מקוריים. מפעל מו"לי חשוב של ההוצאה הייתה הפקתה של אנציקלופדיה לילדים, אנציקלופדיה "מעין". עד פטירתו, בשנת 1956, הוציא שרברק כ-160 ספרים. לאחר מכן עברה ההוצאה לידי גיסו מאיר הורביץ, ומשנת 1960 מנהל אותה זאב נמיר.

חילופי הגברי הובילו לשינוי מסוים בגישה. ההוצאה ויתרה על הוצאת ספרי לימוד שאפיינה אותה, והתמקדה בעיקר בספרי ילדים וספרי מלחינים (יוני רכטר, אלכסנדר ארגוב, אהוד מנור). ראויים לציון מיוחד הם ספריה הרבים של דבורה עומר ("מעשה בלולי ה-"), "כל מה שהיה (אולי) וכל מה שקרה (כמעט) לקרשינדו ולי", "אני אתגבר", "לאהוב עד מוות", "לאן נעלם קפיטן קוק" ורבים אחרים) שהפכו לנכסי צאן ברזל של ספרות הילדים בישראל. עוד נציין את סדרת "נועזים" שבה עסק כל ספר בדמות מתולדות הציונות ובפועלה בלשון המכוונת לילדים ולבני נוער: שרה אהרונסון ("שרה גיבורת ניל"י"), יוסף טרומפלדור ("גבור חידה"), חנה סנש ("הצנחנית שלא שבה"), דב גרונו ("גבורה באדם") ואחרים. בשנת 2009 רכש דני פחימה, מו"ל הוצאת "דני ספרים" את הוצאת שרברק. בכך הוסיף המו"ל מקריית גת את ה-backlist היפה של שרברק לרשימת ספרי הילדים הארוכה שפרסמה ההוצאה שלו, ובכללם ספרי קופיקו וצ'פופו, שעברו להוצאה בשלהי שנות האלפים.

מרדכי ניומן²¹

מרדכי ניומן נולד בלודז' שבפולין, בשנת 1986. ב-1911 היגר עם אביו לארצות הברית ועסק בתעשיית הטקסטיל. משמלאו לו 20 שנה, החל להיות מעורב בפעילות התרבותית בניו-יורק: בהוצאת "אחיעזר", שהוקמה במטרה לחזק את המרכז התרבותי העברי בארצות הברית, במזכירות מערכת הירחון "האומה", כמו גם במוסדות ציבור כתנועת פועלי ציון שמאל והסתדרות פועלי הטקסטיל. בתפקידים אלו נחשף למקומה של התרבות העברית ולחשיבותה, למרות שבקושי יכול היה לקרוא בעברית. זמן קצר לאחר מכן, בראשית 1918, הצטרף לגדודים העבריים שם פגש, כמסופר לעיל, את צ'צ'יק ואת שרברק, וניגש יחד עמם להקמת הוצאת "מצפה", מתוך אידיאולוגיה ציונית. לאחר פירוק הוצאת "מצפה" (1945) הקים מרדכי ניומן הוצאת ספרים, הנושאת את שמו.

ההוצאה פעלה בין השנים 1945–1977, כלומר, עד כשלוש שנים לפני פטירתו של ניומן, והוציאה לאור כ-440 ספרים, ובכלל זה כ-60 ספרי ספרות יפה מקוריים. הספרים החשובים היו מעטים, אך נזכיר את ספריהם של אהרון ראובני (הטרילוגיה "עד ירושלים" והמחזה "גלגול נשמות"), יצחק שמי ודוד פרישמן. במסגרת הספרות המתורגמת בלטו ספריהם של ג'יין אוסטיין ("אהבה וגאווה"), אמילי ברונטה ("ג'יין אייר"), מלוויל ("מובי דיק") וכן ספרים של סטנדל, בלזק, דיומא וגוגול. להוצאה היו גם מספר ספרי עיון, שזכו להצלחה בתקופתם: "תולדות הספרות הכללית" של יהודה אריה קלוזנר ובעריכת יוסף קלוזנר (ספר זה ראה אור לראשונה במסגרת הוצאת "מצפה" לפני סגירתה), "היהודים בעולם היווני רומי" של צ'ריקובר ו"אוצר המילים והניבים" של צבי שרפשטיין. במסגרת

²¹ חלק מהפרטים על הוצאה זו תומצתו מתוך עבודתה היפה של איילה יהב, הוצאת ספרים 'מרדכי ניומן' (1945-1977) השפעתה של הוצאת ספרים על התרבות ועל הספרות בארץ-ישראל (אונ' תל אביב, 1995). פרטים נוספים על הוצאה זו הוצלבו באמצעות מנועי החיפוש של הספרייה הלאומית והמפעל הביבליוגרפי של הספר העברי.

ספרי הילדים ראוי לציין את תרומתו של שלמה ניצן, שהוציא במסגרת ההוצאה כ- 15 ספרים, במקביל לעבודתו כעורך "משמר לילדים".

לאחר מותו של ניומן, בשנת 1980, עברו הספרים והזכויות להוצאת צ'ריקובר, שמייסדה, בצלאל צ'ריקובר, היה נשוי לעדה, בתם של רחל ומרדכי ניומן. כמו בהוצאות ספרים משפחתיות-פרטיות-קטנות אחרות, גם הוצאה זו התמקדה יותר בתחום ספרות התרגום והעיון, מכיוון שבתחום ספרות המקור תפסו את המרכז הוצאות אחרות (דוגמת הוצאות הפועלים ושוקן). ניומן שימש כיו"ר התאחדות הוצאות ספרים בישראל (התאחדות המו"לים), וניצל את מרצו וכשרונו כעסקן עוד מימיו בארצות הברית כדי לנסות ולשפר את מעמדם של המוציאים לאור. בין השאר, הוביל מאבקים מול הממשלה, בנסיונות להורדת המסים על נייר בכלל ועל ספרים בפרט; לקידום הספר העברי דרך תערוכות וירידים ולעידוד יצוא הספר. רוב המאבקים הללו מתנהלים, בחוסר הצלחה, עד היום.²²

²² למאבקים הללו היה הד בכתובים ראוי: ניומן, מ. (תשכ"ב). "המולות העברית בארץ - והממשלה". **הספר בישראל**, כרך ג', חוב' ג-ד, עמ' 5.

הוצאת "מסדה"

"מסדה", אחת ההוצאות המובילות בארץ משנות ה-30 עד שנות ה-70, מזוהה יותר מכל הוצאת ספרים אחרת עם דמות אחת – דמותה של ברכה פלאי (קוצנוק, ובשם המקורי של בעלה – פיליפובצקי, 1892–1985). ההוצאה קמה ונפלה (אף שהיא עדיין קיימת בצורה מצומצמת) עם העורכת המייסדת הנמרצת. "מסדה" התקיימה לאורך כחמישים שנה, ובין ספריה נמנים האנציקלופדיה העברית, אנציקלופדיות לנוער (אנציקלופדיה "אביב"), פרשנות לתנ"ך ולתלמוד, ספרי ילדים וספרות מקור. הוצאת "מסדה" שלאחר ברכה פלאי נקלעה למשברים כלכליים, לסכסוכים בערכאות, מכרה זכויות להפצת ספרים להוצאות אחרות. חייה של ברכה פלאי שזורים בהוצאת "מסדה" ולכן יתוארו כאן בתוך תולדות ההוצאה.

ברכה קוצנוק נולדה בשנת 1892, בכפר נידח, סטארוביצי, ברוסיה הצארית של טרום המהפכה. אביה היה סוחר יערות שעסק בתעשיית מוצרי עץ, והמשפחה היתה אמידה ומכובדת. ברכה הייתה הבת היחידה אחרי חמישה בנים, עד שנולדה אחותה צעירה, והיא זכתה – על-פי דבריה, בספרה האוטוביוגרפי "חיים של ברכה" – לפינוק וליחס מיוחד. משחר ילדותה היתה "בולעת ספרים", ושאפה ללמוד. ב-1905, בעת שהותה בקייב, בהכנה ללימודיה בגימנסיה, פרץ שם פוגרום ביהודים, והיא הוחבאה בפנסיון שבו התגוררה. לאחר לימודי הגמנסיה המשיכה ללמוד כלכלה באוניברסיטה בקייב. אמה מתה משחפת במהלך לימודיה הגבוהים, וגם ברכה לקתה במחלה זו, אך הצליחה להירפא. היא סיפרה כי על מנת להחלים הלעיטו אותה בביתה באוכל עתיר שומן וחלב. "ועד כדי-כך האמינו בדיאטות ריפוי אלה", כתבה בספרה האוטוביוגרפי, "שאבא טיגן לי פעם, במו-

ידיו, נתח שמן של בשר-חזיר – דבר שהיה נזהר ממנו כמפני שפיכות-דמים!“ (פלאי, 1984 : 29). בהיותה בת 22 פגשה את בעלה לעתיד, מאיר פיליפובצקי, מורה לעברית, שהיה חסר ייחוס וצעיר ממנה בשנתיים וחצי. בני הזוג נישאו, למרות התנגדות אביה, ולזוג נולד בן, אלכסנדר.

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה גויס בעלה, ומשלא עלה בידו להתחמק משירות קרבי נשלח לחזית, משם נמלט ושרד בדרך נס. “בהברקה של רגע“, כך העידה באוטוביוגרפיה שלה, קיבלה את כל ההחלטות החשובות בחייה. וכך, בהיותה בת 25, החליטה לייסד גמנסיה עברית בעיירה היהודית מאלין, אף שלא היה לה ניסיון בעבודה או בהוראה. מכיוון שלא היה מוסד כזה בעיירה, היוזמה זכתה להתעניינות והגימנסיה קמה ופעלה בהצלחה, אבל המפעל נקטע באיבו, עקב פרוץ המהפכה הקומוניסטית והקרבות העקובים מדם בין “האדומים“ (הקומוניסטים) ל”לבנים“ (תומכי המשטר הישן). לימים, בשלהי שנות ה-70, כשהיא בישראל, נכנס למשרדה אדם שסיפר לה כי היה תלמיד בגימנסיה שישים שנה קודם לכן. בזיכרונותיה כתבה: “הוא סיפר לי שהתלמידים לא פחדו מאיש – רק ממני“ (פלאי, 1984 : 57).

הן “הלבנים“ והן “האדומים“ טבחו ביהודים. העיר קייב עצמה עברה מידי “האדומים“ ל”לבנים“ פעמים רבות, עד שלבסוף התקבע השלטון האדום. בני הזוג פיליפובצקי ובנם ניסו להימלט מפני המרצחים. באחד המקרים הצילה ברכה את בעלה. פרשים “לבנים“ תפסו אותם, אותה הניחו לנפשה, אבל את הבעל נטלו הפרשים עימם וכוונותיהם היו ברורות. פלאי לא איבדה עשתונות, רצה אחרי הפרשים והצליחה לשכנע את המפקד שבעלה והיא אינם קומוניסטים, אלא קפיטליסטים בעלי הון. המפקד התרצה ושיחרר את הבעל.

בשנת 1921, לאחר שנים קשות של מלחמות ומהפכות ברוסיה, עזבו פלאי ובני משפחתה את המדינה ועלו ארצה. הם התיישבו בתל-אביב ובתקופה הראשונה נעזרו בחברים ובכספם של קרובי משפחה מחו"ל. ברכה חיפשה מקור פרנסה, ובהיותה "תולעת ספרים", יסדה בתל-אביב, ב-1922, ספריית השאלה ושירות להפצת והזמנת ספרים מחו"ל בשם "אחיעזר". הספרייה הצנועה, שהוקמה באמצעות הלוואה של 30 לירות ארצישראליות, זכתה להצלחה גדולה. בתוך זמן קצר נרשמו מאות מנויים, מורים, רופאים, אנשי מדע ועסקני ציבור, ביניהם אליהו גולומב, אליעזר קפלן ויהודה גור, מחבר המילונים. מחלקת ההפצה שיסדה, עסקה ביבוא ספרים מאירופה, בתחילה בעבור המנויים, ואחר-כך בעבור חנויות ספרים בארץ. ההתחלה הייתה בהפצת ספרים עבריים, שיצאו לאור בגרמניה, בפולין וברוסיה, ובהם יצירותיהם של אחד העם וביאליק, המילון של אליעזר בן יהודה וספרי הוצאת "אמנות". כמו כן, הוזמנו ספרים ברוסית, שנבלעו בשקיקה על ידי דוברי הרוסית בארץ.

לאחר הולדת בתה שרה, החלה פלאי להפיץ בארץ גם ספרות מקצועית. העסק זכה להצלחה, והיא פתחה סניפים נוספים ברחבי הארץ וכן בחו"ל, ובעלה שימש נציג הסוכנות בחו"ל. בדצמבר 1925, הייתה ממפיקי "שבוע הספר העברי" הראשון, שנערך בשדרות רוטשילד בתל-אביב, ובו נמכרו ספרים ב"מבצעי הוזה" (על כך בהמשך).

עקב פעילותה בשוק הספרים קשרה פלאי קשרים מקצועיים וקשרי ידידות עם ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי, שאת ספרי בית ההוצאה שלהם, "דביר", הפיצה גם כן. קשרים אלה הניבו שותפות עסקית: ב-1927 פתחו במשותף, ברחוב הרצל בתל-אביב, בית מסחר ספרים בשם "מוריה", כשם ההוצאה שישד ביאליק באודסה. בהתאם להסכם השותפות, בית המסחר "מוריה" קיבל את ההפצה הראשית של ספרי "דביר" והיה רשאי להפיץ גם ספרים של הוצאות אחרות.

עם ייסוד "מוריה" יזמה פלאי דרכי שיווק חדשניות, שהגדילו את המכירות. כך, למשל, החלה "דביר" להוציא ספרייה מיוחדת, זולה ועממית, של ספרות יפה, שהעניקה מדי חודש ספר נבחר במחיר זול. כמו כן אורגנו תערוכות עם הגרלות ספרים. חרף ההצלחה, הביאו המשבר הכלכלי העמוק והמאורעות של 1929 (מאורעות תרפ"ט) לסגירת "מוריה".

על אף המצב הכלכלי הקשה ששרר בארץ, וכנגד כל הסיכויים, החליטה ברכה פלאי לייסד הוצאת ספרים משלה. לחיים קינן מ"דיעות אחרונות" סיפרה:

כשבאתי עם הרעיון של הוצאת ספרים, אמר [בעלי]: מה, את יותר חכמה מביאליק, יותר עשירה מגברת פרסיץ? כולם הפסיקו את עבודתם. איך את יכולה להעזי לחשוב, בלי כולם, על הוצאת ספרים? אמרתי: אני רוצה דרך חדשה. רוצה להקים הוצאת ספרים. כבר למדתי מה להוציא ומה לא צריך להוציא. ב-1932, במינוס שבע לירות ולמרות ההתנגדות של כולם, יסדתי את חברת 'מסדה'. רציתי להוכיח שאני, אשה, יכולה להקים ולנהל הוצאת ספרים. רציתי להוציא ספרים, לא להתחרות עם המו"לים הקיימים. להוציא משהו חדש, שעוד אין במו"לות בארץ. רציתי גם לתת הפצה רחבה לספר, שיוכל להחזיק עצמו, בלי לקבל סיוע מבחוץ" (קינן, 28/3/86).

בספטמבר 1932 החליפה פלאי את השלט בחזית החנות מ"מוריה" ל"מסדה", וכך בישרה על ייסוד הוצאת ספרים וחברת הפצה בשם זה. היות ששמה לה למטרה לא להתחרות בתחומים של מו"לים אחרים בארץ, כדי לא לחבל במפעל המו"לות בארץ העברית המתחדשת, עלה הרעיון החדשני להוצאת אנציקלופדיה. המפעל הראשון הגדול של "מסדה" היה, לפיכך, הוצאת אנציקלופדיה כללית

מקיפה בששה כרכים, ב-1934. יוסף קלוזנר היה העורך הכללי, והסופר דוד קלעי היה מזכיר מערכת. שיטת ההפצה הייתה החתמה על ששת הכרכים עם צאת הכרך הראשון לאור. פלאי השתמשה בשיטות שיווק מקוריות וחדשניות לשנות ה-30 וה-40, כמו הפצה מבית לבית, הגרלות ומסיבות עיתונאים לרגל הפצת ספרים חדשים. כך כתבה עליה העיתונאית נעמי גוטקינד-גולן: "עשרות שנים לפני שחודרות לארץ שיטות המסחר האמריקניות, המבוססות על פסיכולוגית המונים ועל פרסום בקנה מידה גדול מיישמת פלאי אינסטינקטיבית את כל השיטות הללו. בארץ נהגו אז (כמו היום) להדפיס מהדורות ספרים בנות אלף עד אלף חמש מאות עותקים. פלאי מחליטה בהעזה להדפיס חמשת אלפים עותקים של הכרך הראשון של האנציקלופדיה הכללית (המפעל הראשון של "מסדה" שלה), שוכרת סוכני הפצה העוברים מבית לבית, חידוש גמור בארץ, ומצליחה להחתים אלפי קונים" (גוטקינד-גולן, 4/1/85).

ביחס לכישורי המכירה שלה, סיפרה פלאי כי התלוצצו לגביה כי "כשמישהו נכנס לחנות של 'מסדה' לשאול איזה אוטובוס מגיע לרחוב גורדון – הגברת פלאי מציעה לו את התנ"ך של גורדון!" (פלאי, 1985: 262). בסוף חייה יזמה פלאי את הוצאת "יד לתלמוד", קובץ ספרי מחקר והגות בנושא התלמוד. עם המשבר הכלכלי שלאחר מותה נפסק המפעל ובמסגרתו יצאו רק שלושה כרכים. פלאי גם יזמה מפעל של ספרים על מיסטיקה ביהדות ואצל עמים אחרים, אבל היא לא הספיקה להוציאו לפועל והרעיון נגנז.

פלאי גם יישמה את הניסיון הרב שצברה בהפצת ספרים: "במשך שנות ניסיוני ב'אחיעבר' ו'מוריה' למדתי שני דברים: האחד – טעמו של הקורא, ומה לא להוציא-לאור; והשני – שנודעת חשיבות מכרעת לכך שפעולת הוצאתו-לאור של ספר, ופעולת הפצתו בקרב ציבור קוני-הספרים – תרוכזה **שתייהן** ביד אחת. זאת ועוד, גישתי למו"לות היתה כמו למטבע ששני פנים לה: הפן האחד של הכותב, והפן השני של המוציא-לאור, ושני הפנים האלה הם מטבע אחת. מעין אחידות

אורגאנית. ועוד משהו ידעתי: שהדבר הקשה יותר מכתבת ספר או הדפסתו – הוא למכור אותו! ומשום כך הייתי נחושה בדעתי, פרי-ניסיוני, כי על מנת להשיג את המטרה האחרונה הזו צריך לייסד מפעל הוצאה-לאור ושיווק גם יחד" (פלאי, 1984: 154).

מלבד האנציקלופדיה הכללית, מפעלים חשובים עיקריים של ההוצאה בשנות ה-30 היו אנציקלופדיה "נעורים" לנוער וספרי התנ"ך בפירוש של גורדון. כמו כן, רכשה "מסדה" את הזכויות על הוצאת חלק ניכר מספרי הוצאת "שטיבל" – הוצאה שקמה ברוסיה, פעלה בוורשה, עברה לארץ ונקלעה לקשיים – וביניהם "מלחמות היהודים" של יוספוס פלביוס, מתורגם לעברית. בנוסף, יצאו ספרי ילדים, ובהם "גוזלי" של בלה ברעם ו"אנשי בראשית" של אליעזר שמאלי. בספרה סיפרה פלאי כי השיטה העסקית שלה הייתה להשקיע את הרווחים בהתרחבות העסק ובהוצאה מחודשת של ספרים מצליחים, ולא לצרכים פרטיים.

אחת משיטות ההפצה, בהן נקטה פלאי כמנהלת "מסדה", הייתה עידוד הפצת ספרים באמצעות החתמת מנויים על סדרות ספרים. כדי לוודא שהמנויים יעמדו בתשלומים הקבועים, בדרך כלל תשלומים חודשיים על פני שנה, הנהיגה פלאי הגרלות של כסף למנויים ה"דייקנים" בתשלומים וכך עודדה את הקוראים לעמוד בהתחייבותם. כמו כן, יסדה ב-1940 מועדון קוראים בשם "מועדון הספר", שמטרתו הייתה: "איגוד קהל רחב על יסוד של צרכנות והנאה תרבותית" (פלאי, 1984: 193). חברי המועדון נהנו, בנוסף לספרים, ממופעי תרבות חינם.

הסופר אשר ברש מונה לעורך הוצאת "מסדה", ובעריכתו יצאו ספרים של סופרים עבריים, ככתביהם של יעקב כהן ודוד שמעוני. ב"מסדה" יצאו גם ספרי אמנות, וביניהם ספר מצליח של פרופסור הלן גרדנר על אמנות כללית. עם התרחבות ההוצאה, נוסדו חברות-בנות, כמו "דפוס מסדה", "מסדה פרס",

שער שלישי: שנות ה-20 והלאה

שהפיצה ספרים באנגלית בחו"ל, והחברה שהוציאה לאור את האנציקלופדיה העברית.

הוצאת האנציקלופדיה העברית

הוצאת האנציקלופדיה העברית הייתה גולת הכותרת של הוצאת "מסדה". פרויקט זה, כפי שכתב אהוד בן-עזר, "ריכוז ומימוש כל אותם יסודות, שהניחה ברכה פלאי לבניין 'מסדה' – היוזמה והתכנון לטווח ארוך של מפעל גדול ומיוחד במינו, בעל ערך תרבותי ומדעי ראשון במעלה" (בן-עזר, 4/1/85).

בשנת 1946, בנה של ברכה, אלכסנדר, שניהל את סניף "מסדה" בירושלים, עודד מפעל אנציקלופדי חדש, שיחליף את האנציקלופדיה הכללית, שהתיישנה. המפעל נראה גדול ממידותיה של הוצאה, שלא נהנתה מסיוע ציבורי. ואכן, לידת הכרך הראשון, שהיה אב-טיפוס לבאים אחריו, לוותה בקשיים רבים, ובהם מלחמת השחרור.

ביצועו של המפעל הושתת על "יסודות כלכליים בריאים ובני הצלחה, ללא כל סיוע ציבורי, תוך הקמת מערכת הפצה והחתמה מראש שמבלעדיה לא יתואר מפעל כזה. הכרך הראשון יצא לאור ב-1949. אחריו הושלמה האנציקלופדיה שתוכננה ל-16 כרכים בלבד, ב-32 כרכים שהופצו אצל יותר מ-60,000 מנויים, בקרב אוכלוסייה שבאותן שנים מנתה פחות מ-2 מיליון נפש דוברי עברית בארץ" (בן-עזר, 4/1/85).

צוות העורכים, שנמנה עם סגל האוניברסיטה העברית, כלל, בין היתר, את יהודה אבן-שמואל (קויפמן), ישעיהו ליבוביץ' ויהושע גוטמן. בכרכים הבאים נרתמו למלאכה, בין השאר, יוסף קלוזנר, שערך את האנציקלופדיה הראשונה, בן-ציון נתניהו, שכבר השתתף בעריכת ספרים בעבור "מסדה" והיה לעורך לאחר פטירת קלוזנר, ויהושע פראוור. בין כותבי הערכים נמנו זוכי פרס נובל מהעולם, שאליהם פנתה ההוצאה.

פלאי סיפרה באוטוביוגרפיה שלה כי בתקופת המצור על ירושלים, ישבו הפרופסורים בדירת בנה, מכורבלים בשמיכות כדי להתחמם, ועובדים לאור נרות, משום שהסקה וחשמל לא היו בנמצא. פלאי הפכה עולמות כדי להעביר לעוסקים במלאכה את שחרם מתל-אביב לירושלים הנצורה. פעם אחת אף הטריחה לשם כך את יצחק בן-צבי, לימים נשיאה השני של המדינה, שטס לירושלים במטוס קטן של חיל האוויר, וניאות להעביר עימו את תשלומי המשכורת.

הדרך הראשון, שיצא לאור בברכת נשיא המדינה, פרופסור חיים ויצמן, וראש הממשלה, דוד בן-גוריון, הופיע ב-1949, אך חלפו כשלושים שנה עד שנשלם המפעל. מפעל המנויים של האנציקלופדיה הגיע עד לשיא של 140 אלף מנויים. התמשכות הפרויקט מבחינת זמן ומבחינת תוספת הכרכים עוררו את זעמם של מנויים רבים. בספרה כתבה פלאי כי ההוצאה ממשיכה להוציא כרכי מילואים, אולם, מאז שיצאו אחרוני הכרכים ועד פטירתה, עברו קרוב ל-20 שנים. האנציקלופדיה העברית שוות ערך לאנציקלופדיות מרכזיות של עמים ולאומים אחרים, כמו ה"בריטניקה", אך ללא עדכון מתמיד ערכה כמקור ידע הולך ופוחת. בעשורים הראשונים של המאה ה-21, אפשר לראות את האנציקלופדיה הופכת מפריט חיוני בכל בית ל"עול" על ספריות בשל נפחה הגדול. כך חולפת תהילת עולם, ועוד מפעם לפעם אפשר לקבל את כרכיה בחינם, או, למצער, למצוא אותם מתגלגלים ברחובה של עיר, לאחר שיורשים מפנים דירות בהן התגוררו בני הדורות הקודמים, כשהצעירים מבכרים את ערכי האנציקלופדיות החופשיות ברשת, דוגמת ויקיפדיה, על פני הערכים הותיקים שנכתבו בשעתם היפה על-ידי מומחים אך לא עודכנו מאז.

ספרי הילדים והנוער בהוצאת "מסדה"

בנוגע לספרי הילדים של "מסדה" כותב העורך והמבקר יחיעם פדן כי "תרגומים בודדים והדפסת מהדורות שיצאו לאור בהוצאת 'שטיבל' היו מעין פרלוד לסדרות הספרים המובחרות לילדים ולנוער שהחלו לקרום עור וגידים בשנות ה-40: 'מפרש' (1941), 'מצפן' (1964), 'נתיב' (1969) ו'קיפוד' (1980); רוב כותריה – ספרי מקור)."²³ לדבריו, ב"מפרש" השתתפה אגודת הסופרים העבריים, ובין עשרת הספרים שיצאו היו "גנוב גונבתי" של רוברט לואיס סטיבנסון ו"גן עדן הילדים" של נתנאל הותורן. ב"מצפן" ראו, לעומת זאת, שישים ספרים, ובהם "מכרות המלך שלמה" של הנרי ריידר הגרד ו"חבורת חצות" של ג'ון מיספילד. הסדרה, בעריכת אוריאל אופק, כללה גם ספרי מקור. לדברי פדן, "אם באיכות הכותרים (המועטים, יחסית) שמרה 'מחברות לספרות' על הבכורה, הרי בקצב, בכמות ובאיכות היתה סדרת 'מצפן' של הוצאת 'מסדה' תופעה חסרת תקדים בתולדות המו"לות העברית, גם אם לא כל מעשי הבחירה היו ראויים באותה מידה" (פדן, שם, עמ' 91).

בעוד שפלאי זוקפת את הצלחת המפעל של ספריית "מצפן" לזכותו של יצחק (חקי) ברש, חתנה, בנו של אשר ברש ובעלה של שרה בתה, פדן נותן קרדיט לעורך הסדרה, אוריאל אופק, שכתב מבוא לכל ספר וגם תירגם אחדים מהספרים (כמו "הנסיכה והשדונים" של ג'ורג' מקדונלד).

²³ בהרחבה על כך ראו: פדן, י. (2000). "משקלו הסגולי של התרגום: על מקומה והשפעתה של ספרות הילדים המיובאת". עולם קטן: כתב-עת לספרות ילדים ונוער. 1: 71-99.

שבוע הספר העברי הראשון בארץ

שמה של ברכה פלאי נקשר בשבוע הספר הראשון בארץ שנערך בימי החנוכה של שנת תרפ"ו, דצמבר 1925.

במסגרת אירועים שונים שקיים גדוד מגיני השפה העברית הוחלט כי בימי החנוכה יצויין "שבוע השפה והתרבות", בין היתר, כיד לאליעזר בן יהודה שנפטר בחנוכה שלוש שנים קודם לכן. מהזיווג בין מגיני השפה העברית לברכה פלאי נולדו "ימי חנוכה שבוע של הספר העברי!" (ראו מודעה בעיתון דבר, 15/12/25), ובהם הוציעו ספרים עבריים למכירה בהנחות גדולות של 20-50 אחוזים ממחיר ההוצאות.

המודעה מתרה בקוראים: "אל תזניחו את ההזדמנות ותרכשו לכם הספר העברי בזול יוצא מן הכלל" זאת מכיוון ש"המחירים נמוכים רק בימי השבוע של חנוכה". אך בעולם המסחרי כמו בעולם המסחרי, כשהמבצע מצליח ממשיכים: במודעה שפרסמה פלאי לאחר ימי החנוכה (דבר, 20.12.25, עמ' 4) הודיעה כי "הולכים כנגד דרישת הקהל וממשיכים את המכירה הזולה של הספר העברי עוד לשבועיים".

בספרה האוטוביוגרפי, "חיים של ברכה", שנכתב כחמישים-שישים שנה לאחר האירועים, מתארת פלאי את הרקע:

באו אלי אנשים שפעלו בקרב "גדוד מגיני השפה" והעלו את ההצעה לארגן, בימי חנוכה, תערוכה של הספר העברי. הסכמתי, באתי דברים עם מורי הגימנסיה, וגייסתי את תלמידיה לעזרה. התלמידים הכינו כרזה נאה נושאת הכתובת "כי מציון תצא תורה" וליזומת התערוכה הצטרפה גם הקרן הקיימת לישראל... זכור לי שלרגל מבצע זה פניתי לאחד העם וביקשתי ממנו לתרום לטובת הקרן הקיימת את חתימת ידו על ספרו החדש. אחד העם כבר היה חולה מאוד, הוא קם ממיטתו, ובמאמץ ניכר יצא, הביא את העותקים המבוקשים של אגרות אחד העם שהופיעו זה לא מכבר וחתם שמו עליהם. למען הקוראים-הקונים ולטובת הקרן הקיימת. למרבה הצער לא היו קופצים רבים עליהם... המאורע התרחש ב- 1923 (טעות הנובעת לדעתי בשל הזמן שחלף מהאירועים, מ.ג.) ואילו בשנת 1978 גרמו לי אנשי התאחדות הוצאות הספרים בישראל נחת רוח רבה כאשר הגישו לי בתור שי תצלום מוגדל של שבוע הספר הראשון, בצירוף גיזרי עתונות שתארוהו. היה זה שלט שהצבתי ועליו הודעה על "מבצעי הוזלה": הנחה של 25 אחוזים ממחיר הספר – לכבוד שבוע הספר והודעת החתמה על ספרי "אמנות". הפדיון באותם ימי חנוכה היה למעלה מכל הציפיות, ועצם המאורע היה חגיגה ממושכת בעיר כולה. אנשי "גדוד מגיני השפה" עברו ברחובות, השרו אווירה של חג ועוררו התענינות רבה בקרב תושבי העיר. אני נהנתי מפרי המאמץ שלהם לחבב את הספר והם נהנו מפרי המאמץ שלי." (עמ' 109)

בצד התמונה האידילית של "שבוע הספר העברי" הראשון מסתתר גם מאבק בין מוכרי ספרים כפי שרומזת כותרת קטנה בעתון "דבר", המודיעה על "שבוע הספר העברי" (16/12/25). הכותרת הזו המהדהדת את הביטוי שהופיע במודעה של פלאי, הוא הניסוח המדוייק הראשון לשם החג העברי החדש, שם שנישא עד היום. בידיעה עצמה נכתב כי בתי מסחר הספרים "תרבות" ו"אחיעבר" הכריזו על ימי החנוכה כימי מכירת הספר העברי בהנחה מיוחדת. קוראי העתונים של אותה תקופה פגשו מלחמת מודעות בין מוכרי הספרים לאורך ימי החנוכה של אותה שנה. המודעה המפורטת של "תרבות" (על "תרבות" ראו בהרחבה בשער זה, עמ' 108-109), שהיו לה סניפים ראשיים ברחוב יפו בירושלים וברחוב הרצל בתל-אביב, מכריזה: "לכבוד חנוכה – הוצאת צנטרל מורשה החליטה לתת רשימה שניה של מיטב הספרות העברית וספרי מדע בהנחה ענקית של 40-50 אחוזים, והקציבה מכירה של 15 יום". בהמשך נכתב כי "אחרי הזמן הנ"ל המחירים יהיו רגילים כמו קודם. הזדרזו ואל תזניחו ההזדמנות". בין הספרים למבוגרים אפשר למצוא את כתבי טולסטוי וברנר ב"מכאן ומכאן, בין מים למים, בעמק עכור מכורך" (קודם היה מחירו 35 גרוש מצרי עכשיו – רק 20); בין ספרי הילדים אפשר היה להנות ממבצעים על "רובינזון קרוזה", איבנהו, ודון קישוט. "המכירה רק במזומן. הוצאות המשלוח על חשבון הקונה" מסכמת המודעה.

ביחד עם גודד מגיני השפה העברית, לברכה פלאי, כמו גם לשותפים לחנויות "תרבות", יהושע צ'צ'יק, מרדכי ניומן ויוסף שרברק, מניות בכורה בייסוד מה שלימים יהפוך לאירוע משמעותי החוגג את תחיית התרבות והשפה העברית בארץ. מספר חודשים מאוחר יותר, בימי הפסח של תרפ"ו, יתקיים יום הספר העברי בשיתוף אגודת הסופרים העבריים, ארוע שניסה לשחזר את הצלחת אירוע הבכורה בו צויינו חגיגות הספר העברי. יש לומר כי לא הייתה רציפות לרעיון "שבוע הספר העברי" ולמעשה רק במחצית השנייה של שנות שנות ה-50 חודש שבוע הספר באופן מלא וברציפות.

על אישיותה ופועלה של ברכה פלאי

כך פתחה פלאי את ספר זכרונותיה: "והנה אני עוברת את גיל התשעים, וכבר קרוב למאה שנות זיכרונות נצברו בי. העיניים אינן רואות, הרגליים כושלות, אבל הרוח פועמת והראש עובד – אולי בחריפות יתר. זכרונותי חדים וערים במוחי, כאילו היו אירועי תמול-שלושום; ולעתים נראה לי מוזר ש'ראש' זה שלי, חרף גילו, אינו הוגה רק במה שקרה בעבר, אלא ממשיך לחשוב גם על עניינים שלעתיד לבוא" (פלאי, 1985: 7). עד סוף ימיה, על אף שהגוף וחושיו כבר בגדו בה, ורוב חבריה הלכו לעולמם, המשיכה פלאי למלא בנחישות את יעודה. במאמר הביקורת שלו על ספרה מתפעל בן-עזר מאישיותה:

חייה של ברכה פלאי, הגברת הזקנה, המתמידה לבוא מדי בוקר למשרדה שבבניין הדפוס המשוכלל והחדש של הוצאת 'מסדה' בגבעתיים – נקראים כאגדה שכולה מציאות, מאבק יומיומי, עיקש, שהותיר, גם לדבריה, לא פעם צלקות בקרב ידידים וקרובים; אך היא חוזרת ומדגישה, שוב ושוב, שמעולם לא ביקשה תכשיטים ומותרות לעצמה, מעולם לא רצתה בכסף כדי להתעשר, אלא רק בהוצאתו לאור של הספר העברי (בן-עזר, 4/1/85).

ועוד כותב בן-עזר:

לא רק למו"לים יש הרבה חומר למחשבה לאחר קריאת סיפור חיים מרתק (ספרה) – כיצד מקימה אשה, כמו ידיה, תשלוכת של הוצאת ספרים, מערכת הפצה ודפוס משוכלל, כשנקודת ההתחלה כל עיקרה יוזמה והעזה, ועקשנות רבה, ולא דווקא משאבים כספיים רבים – אלא יש בזיכרונותיה של ברכה פלאי גם מעין תשובה – בעקיפין על הרבה טענות הנשמעות בשנים האחרונות לגבי מעמד האשה בחברה הישראלית, שלא לדבר על מאבקן של הפמיניסטיות. לפנינו סיפורה

של אשה, היודעת את רצונה ומוצאת לעצמה, אמנם לא מיד – את ייעודה בהגשמת חייה כמו"לית, אשה אשר חותרת ללא ליאות, ותוך קשיים ומפלות לא מעטים, להקים את מפעלה, ומצליחה בכך, אך אינה תולה אף אחד מן הקשיים, או גם ההצלחות שהיו לה במרוצת חייה המקצועיים – בזכות או בחובת היותה אשה, אלא כל דרכה נסקרת בעיניה מתוך תחושת שוויון גמורה, כאינדיוידואום, כאדם בן דורו ותקופתו" (בן-עזר, 4/1/85).

בספרה מתייחסת פלאי למקצוע המו"לות ולשליחות הטמונה בו, ביחד עם ההכרח העסקי:

"בהחלטה להוציא-לאור – ובעיצוב צורתו של המוצר המוגמר, דורשת אני מן המו"ל אחריות רבה, ידע מקצועי ומסירות, במילים אחרות – אהבת הספר; תכונות שלמרבה הצער לא תמיד קיימות במציאות, וזאת, מכיוון שאין שום תנאים מוקדמים, או דרישות תקניות, לגבי מי שנכנס למקצוע. מה עוד שקיימת במקצוע גם 'דלת כניסה אחורית' – באמצעות הספרות הקלוקלת, ה'צהובה', תחום שבו ההסתכנות היא אפסית, ואילו הרווח בטוח ורב! כנגד כל אלה – חובה על המו"לות האחראית והרצינית לעמוד על המשמר, להתגבר, ובעיקר – להיזהר מלהיגרר אחרי תופעות כאלו. אין לנו ברירה אלא לראותן מעין 'כתמים בשמש', ולא פגיעה במקצוע. ואולם, לפני המו"ל עומדת עוד מטרה חשובה, שגורל הסופר והמו"ל כאחד תלויים בה – והיא הכושר להבטיח דרכי-הפצה נאותות" (פלאי, 1985: 261).

הוצאת "מסדה" מאז פטירתה של פלאי

בני משפחתה של פלאי, ובהם בנה אלכסנדר, בתה שרה ונכדיהם, השתלבו בעסק המשפחתי. שרה ויצחק ברש ניהלו את דפוס פלאי, ואלכסנדר ניהל את הוצאת

האנציקלופדיה העברית ו"מסדה פרס". ב-1972, לאחר מותו של יצחק ברש, נכנס הנכד, יואב ברש, לעסק המשפחתי ועבד כמנהל בהוצאה. החל ממותה, ב-1985, הפך ברש למו"ל. אולם, למעשה, סימן מותה של פלאי את סוף דרכה של ההוצאה, אשר נקלעה בשנות ה-90, תחת ניהולו של ברש, למשבר כלכלי קשה.

ענת מידן כתבה ב"דיעות אחרונות" כי "השתלבותו [של יואב] בעסק לא התקבלה על ידי חלק מהמשפחה והסכסוכים החלו לעלות על פני השטח. נוסף לכך, החלטות עסקיות שגויות הביאו להסתבכות בבתי משפט, לגסיסת ההוצאה ובסופו של דבר למכירתה. באותו זמן הסתובבה בדיחה בברנז'ת המו"לים, שחומר הקריאה הכי מרתק שהוציאה "מסדה" הוא התיק של ההוצאה בבתי המשפט" (מידן, 7/6/02).

הוצאת "מסדה" חדלה להתקיים בפועל ומה שנותר נוהל בידי ברש מדירה ברחוב אוסישקין בתל-אביב. ממנגנון מפואר של עשרות עובדים, בית דפוס וקונצרן של חברות-בנות לא נותר, למעשה, דבר. חלקים גדולים של רשימת הספרים נמכרו להוצאות אחרות, וההוצאה הסתככה בערכאות. סכסוך משפטי גדול היה בין אלונה פרנקל, מחברת רב המכר "סיר הסירים", שתורגם לשפות רבות, לבין "מסדה".

פרנקל תבעה את "מסדה" ואת המו"ל האמריקאי בארוניס, מפיץ הספרים בארצות דוברות אנגלית. לפי גלעדי, "ספריה של פרנקל הוצאו לאור ע"י 'מסדה' מ-74'. ב-90' ביטלה פרנקל את החוזה עם 'מסדה', ובעקבות הליכים משפטיים שהתנהלו בין הצדדים הוסכם ש'מסדה' תחזיק בזכויות בספריה של פרנקל עד תום 96'. ואולם, המו"ל האמריקאי טען שהזכויות שקיבל מ'מסדה' הן נצחיות, ואינן קשורות לאובדן התוקף של זכויות 'מסדה'. בעניין זה הוגשה נגד פרנקל תביעה בבית משפט בארה"ב, ותביעה אחרת הוגשה ע"י פרנקל בישראל. המו"ל האמריקאי ביקש מביהמ"ש לעכב את הדיון בתביעה עד להכרעה במשפט

המתנהל בארה"ב. ואולם, השופט הישראלי דחה את בקשת המוציא לאור, קיבל את תביעתה של פרנקל – והצהיר כי זכויות 'מסדה' ובארונ'ס פקעו בסוף '96" (גלעדי, 6/6/97). אלונה פרנקל הרחיבה בראיון:²⁴

התחלתי את קשרי עם ההוצאה כמאירת לספר "צמד חמד", בשנת 1973. מי שניהלה את העניינים הייתה ברכה פלאי, שהייתה אשה לא נחמדה. שם החלו זרעי הפורענות: שילמו לי פרוטות, בצ'קים שחזרו. פשוט עושק. ואז התברר שהאיורים שלי זוכים להצלחה והם מכרו את הזכויות על האיורים לכל מיני הוצאות בעולם, בלי שקיבלתי אחוזים ואפילו בלי שידעתי מזה. מאחורי גבי. זה יצא באנגלית ובהולנדית, ואפילו בגרמנית, למרות שאם הייתי יודעת הייתי מתנגדת לכך בגלל עניינים משפחתיים. אני הייתי פרי-לאנס. פשוט שבויה שלהם. אני לא הייתי סופרת, הייתי חרב להשכיר. לא יכולתי להתנגד להם אפילו שידעתי שמרמים אותי. כשהצגתי בפניהם את "סיר הסירים" (ותודה לחיים באר על השם) לא ידענו שזו תהיה הצלחה שכזו.

במהדורה הראשונה של הספר "סיר הסירים" [ספר המספר על אמא וילד בשם נפתלי, המתמודדים עם הגמילה מחיתולים, והמתמודד באופן ישיר וראשון מסוגו עם הפיפי והקקי, שהיו מחוץ לתחומם של הספרים שדיברו בלשון נקייה, מ.ג.]. חתמתי רק "אלונה". באותה תקופה "מסדה" היו גדולים מאוד. הם היו באטרף מגלומני של בניה. הספר היה ממש אינסטנט רב-מכר, והם מכרו את הזכויות, בלי לספר לי. הם הוציאו את הספר בשפות רבות ואפילו הוציאו גרסה של הספר, בה הגיבור של הספר הוא לא ילד כי אם ילדה, כי

²⁴ ראיון טלפוני עמה נערך בפברואר 2003.

היו מקומות שחשבו שזה לא יפה שילדות ידעו מה שיש לבנים.²⁵ בכל אותן שנים ראשונות, מאז צאת הספר (יצא לראשונה ב-1975), הגישו לי מההוצאה דו"חות לפיהם ההוצאה רק מפסידה על הספרים שלי, בעוד שבפועל, מאות אלפי עותקים נמכרו מן הספר (ע"פ האתר של הרפר-קולינס, בארצות הברית לבדה, נמכרו עד היום למעלה מארבעה מיליון עותקים). פשוט רימו אותי לאורך כל הדרך. אפשר להאמין?

הסיפור עם ההוצאה התחיל בסוף שנות השמונים, עת פנו אלי לבקש לעשות וידאו על פי הסיפורים שלי. כבר היה לי מכתב מ"מסדה", שהם בעלי הזכויות על ספרים מודפסים בלבד. יואב ברש לא הסכים וטען שמגיע לו אחוזים מהזכויות. הוא תבע אותי בבית משפט ובשלוש ערכאות שונות הוא הפסיד. ערכו בחינה בחשבונות של ההוצאה וגילו שהם רימו אותי לאורך כל השנים. בסופו של דבר, כפשרה, הזכויות על הספרים שלי חזרו אלי. אז תבעה אותי ההוצאה האמריקאית, שעשתה הון ממכירת הספרים שלי בלי להעביר לי כסף, היא תבעה אותי גם בארץ וגם בניו-יורק. שוב התברר בבתי המשפט שהזכויות שייכות לי ולא להוצאות שעושקות אותי. מרגע שהזכויות על הספרים היו בידי, הציעה לי ההוצאה לאור "הרפר קולינס" לקנות את הזכויות והם גם הבטיחו להוציא לי ספרים בעתיד. ההוצאה גם התחייבה למקדמה יפה – חצי מיליון דולר. סופו של עניין, הסכמתי להצעתם. חצי מיליון דולר היה גם הסכום ששילמתי לעורך הדין שניהל את המאבק המשפטי כנגד "מסדה" במשך עשר שנים כמעט, כך נותרתי עם הזכויות, אבל בלי אגורה. הכסף התחמם מעט זמן בחשבון הבנק

²⁵ בהמשך יצאה גרסה עברית של "סיר הסירים" ובה גיבורה-ילדה ושמה חסידה.

שלי ומשם ישר לעורך הדין. הייתי ממש מיכאל קולהאס, נלחמתי על הצדק. למזולי, לא רק שהייתי צודקת, אלא גם בית המשפט אישר זאת. לא תמיד זה המצב. כיום, את ספרי בארץ מוציא עודד מודן ואני ממשיכה בקשרים עם "הרפר-קולינס" בארה"ב.

במקרה אחר, כפי שדווח בעיתון "הארץ", הגיעו יורשי ראובן אלקלעי, מחבר המילון האנגלי-עברי והלקסיקון הלועזי-עברי, תביעה לבית המשפט, לפיה הפרה הוצאת "מסדה" את זכויות היוצרים במילון ואת ההסכם לתשלום תמלוגים ממכירותיו. היורשים טענו כי בתחילת שנות ה-60, חתמו הוצאת "מסדה" וראובן אלקלעי על הסכם תמלוגים וכי מסוף שנת 1991, הפסיקה "מסדה" להעביר תמלוגים ולקיים את שאר תנאי ההסכם. "לטענתם, 'מסדה' נקלעה לקשיים כספיים, הסתבכה בהליכים משפטיים עם מחברים, ובמשך הזמן חדלה למעשה מלפעול, והחלה להעביר זכויותיה בספרים שהוציאה לאור" (קפלן, 16/4/98). לטענת התובעים, העבירה "מסדה" את הזכויות למו"ל אחר והסתירה זאת מפניהם. היא מסרה להם שחדלה להוציא את המילון ולכן אינה מעבירה להם תמלוגים. לטענתם, נמכרו עותקים רבים דרך המו"ל החדש, מבלי שהם קיבלו תמלוגים.

הנה כי כן לקח מו"לי: מה שהתחיל בתנופה ובחזון גדול בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20, לא הצליח לשרוד בדור הנכדים. כמו שקרה גם בעסקים משפחתיים אחרים קרה גם במקרה של הוצאת "מסדה". מצער לראות כיצד מהוצאה רבת היקף ופעלים, שקעה "מסדה" עד שכיום כמעט לא ניכר רישומה בשוק הספר העכשווי.

הוצאת "אחיאסף"

הוצאת "אחיאסף" היא הוצאה משפחתית קטנה, שנוסדה בירושלים בשנת 1937, על ידי שכנא צפלוביץ', שלימים שינה את שם משפחתו לאחיאסף. מה שמייחד הוצאה זו הוא תקופת פעילותה הארוכה. באמצע שנות ה-60 עברה פעילות ההוצאה לתל-אביב ועד לסוף שנות ה-80 נוהלה הוצאת בידי אחיאסף באותה העיר. לאחר מכן, הועתקה פעילות ההוצאה לנתניה ובנו של שכנא אחיאסף, מתן הפך להיות בעל החברה לאחר מותו של שכנא בשנת 2004. ההוצאה בימי מתן אחיאסף פועלת בהיקף קטן יותר מזה שהיה בימי האב, ומתמחה בעיקר בהוצאת ספרי עיון, ספרי לימוד, ספרי ילדים, מדריכים ומילונים.

הוצאת "אחיאסף" הוציאה לאור בשנות קיומה כ-700 כותרים, ובהם ספרות יפה מקורית ומתורגמת, ספרות חז"ל, מחקרים ובכללם ספרי היסטוריה, ספרות פוליטית, אקטואליה, ביוגרפיות, ספרי ייעוץ למשפחה וספרות ילדים, שהמפורסמים שבהם הם ספרי אריך קסטנר. לאחר מותו של שכנא אחיאסף הוציאה "אחיאסף" מעט מאוד כותרים חדשים בכל שנה (פחות מעשרה), וממשיכה להדפיס כותרים ותיקים, שיש להם ביקוש (בסך הכל בקטלוג ההוצאה כמאה כותרים "חיים").

כאשר חברת המו"לים "תרבות" חדלה מלפעול החל שכנא אחיאסף לעסוק במו"לות עצמאית. הספרים הראשונים החלו לראות אור בשנת 1935, ומסוף שנות ה-30, התגבר קצב ההוצאה לאור. אחד הספרים הראשונים היה ספר חינוך מיני בשם "גבר ואשה" מאת ארנסט הלזר, שם בדוי של מרדכי חריזמן. היה זה הספר הראשון בעברית, שעסק במין בצורה ישירה וגלויה.²⁶ ספרים נוספים

²⁶ הספר אוזכר בספר של גילי פליסקין (2007), *דברים שרציתי לגעת – מבט אינטימי לעולם המיניות העצמית של נשים*. תל-אביב: ידיעות אחרונות.

היו "על מפתן החיים" של יהודה האזרחי ו"מסילות הדור" של משה כרמון וכן ספרים מאת ישראל זרחי ודב חומסקי.

לדברי מתן אחיאסף, "שכנא היה העורך האחראי, והיה בוחר ספרים ומחליט מה להוציא לאור, ואחרים ערכו את הספרים". כשנשאל איך בחר את מי להוציא לאור, ענה שכנא: "הם היו באים בעצמם ומציעים את כתבי היד שלהם. על שכר סופרים בכלל לא היה מה לדבר. אם היו שמות מפורסמים, פניתי אליהם בעצמי. לפעמים התייעצתי עם חברים" (לפיד, 5/6/91).

הוצאה לאור של ספר עברי במהדורה של אלף ספרים עלתה אז 20–30 לירות, הון במושגים של אותם ימים. אחיאסף פעל מתוך חושים מסחריים כבר מראשית הדרך, כך שברוב המקרים כיסה את ההוצאה הכספית: "אני לא הוצאתי ספרים בשביל הנשמה, כמו ברל. פעם, כשהתחילו לדבר על הקמת 'עם עובד' פגש אותי ברל, ואמר, נו, שכנא, בקרוב תהיה בינינו תחרות. אמרתי, איזה תחרות, הלא אתה תפרסם את חבריך הסוציאליסטים, ואני אוציא מה שטוב לפרנסה. לכל המו"לים היו כוונות טובות, ולברל היו כוונות טובות יותר מאשר ל'אחיאסף', והוא הציף את השוק בספרים, בעיקר כאלה של תנועת העבודה, אבל אני באמת התפרנסתי, שעה של'עם עובד' היו הרבה בעיות כספיות" (לפיד, 5/6/91).

באמצע שנות ה-30, התחרה שכנא על קהל קוראי העברית, אשר מנה כמה אלפים, מול הוצאות ספרים כמו "דביר" של ביאליק ורבניצקי, "אמנות" של שושנה פרסיץ, "מסדה" של משפחת פלאי, "שטיבל" ("טברסקי"), "שרברק", "ראובן מס" ו"קריית-ספר". כשחיפש שם עברי יפה לחנות ולהוצאה שלו, הציע לו שרברק את השם "אחיאסף", כשמה של הוצאת הספרים של בן אביגדור, הוצאת הספרים הממוסדת הראשונה בעברית (פעלה החל מ-1893 ועד לראשית שנות ה-20 של המאה ה-20, ושיאה היה עד למפנה המאה). אפשר לראות בכך "גניבה ספרותית" ונסיון לזכות במוניטין בזכות שימוש בשמה של הוצאה, ששמו

של אחד העם נקשר בה. לחילופין, אפשר גם לראות בכך יומרה, במובן החיובי של המילה, כלומר, שימוש ב"סמל תרבות" כדגל וכמנחה למילוי תפקיד תרבותי חשוב. בסוף שנות ה-40 אימץ צפלוביץ' את שם ההוצאה כשם משפחתו. באותה העת, היו בירושלים חנויות ספרים מעטות בלבד וב"אחיאסף" הרבו לקנות ולשאל ספרים אנשי האינטליגנציה הירושלמית, ובכללם המרצים והסטודנטים לספרות באוניברסיטה העברית. בספרו של עמוס עוז, "סיפור על אהבה וחושך", מתואר המסלול הקבוע שעשתה משפחתו, בכל שבת בצהריים, מביתם שבשכונת כרם אברהם אל בית הדוד, פרופסור יוסף קלוזנר, בתלפיות:

היינו חוצים את רחוב יפו ליד חנות הלבשה מהוללת שנקראת בשם מעיין שטוב, ומשתהים רגע מול חלון הראווה של חנות הספרים אחיאסף כדי להניח לאבא לזלול בעיניים רעבות את שלל הספרים העבריים החדשים שבויטרינה. אחר כך היינו ממשיכים לכל אורך קינג ג'ורג', בין חנויות הדורות ובתי קפה גבוהי נברשות ובתי עסק עשירים, כולם ריקים ונעולים לכבוד שבת (עוז, 2002: 51).

בשנות ה-40 הוציאו ב"אחיאסף" ספרים העוסקים בתחומי הפוליטיקה של המזרח התיכון וביחסים בינלאומיים. כך, למשל, יצא בסוף שנות ה-40, הספר "כך נולדה מדינת ישראל" מאת חורחה גרסיה גרנרוס לצד ספרי חינוך. מעט מאוד ספרות מקור חשובה יצאה לאור בהוצאה זו. סביב שנות קום המדינה יצאו מספר כותרים, שעניינם הפצת הרעיון הציוני ובסיסה התרבותי של תקומת ישראל. למרות הקיצוב הנוקשה בנייר, הם הוציאו את כתבי הרב מימון בששה כרכים, ובתחילת שנות ה-50, ראו אור בכמה כרכים "ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה" ו"בימי בית שני: מחקרים בהיסטוריה של הבית השני", שניהם מאת יוסף קלוזנר. בהוצאה יצאו גם רומנים, ובין רבי המכר המצליחים היו "גנבים בלילה", בתרגום ברוך קרוא (קרופניק), ו"אפילה בצהריים" של ארתור קסטלר. שני הספרים יצאו מתוך שיתוף פעולה עם ערי ז'בוטינסקי. הקירבה לאנשי "חרות"

הובילה להוצאת רבי מכר נוספים, ובהם גם "המרד" של מנחם בגין (1950) שעדיין יוצא לאור, ו"ארוכה הדרך לחירות" של יעקב מרידור (1956). "הספר חולל סנסציה", סיפר שכנא אחיאסף על ספרו של בגין: "הוויכוח שעדיין היה בין ההגנה לאצ"ל לא נגע לי, ממילא כבר לא הייתי איש תנועת העבודה, כי שנים לפני כן, ב-1940, הוציאו אותי מקופת חולים, בגלל שהחזקתי שניים וחצי פועלים ונחשבתי מנצל. ידעתי בחוש שבגין ילך טוב, וכן מרידור, ובאמת, אלה היו שלאגרים גדולים. היו שנים, שכל שנה הוצאנו מהדורה נוספת של 'המרד'". (לפיד, 5/6/91)

באותו ראיון נוסטלגי אמר אחיאסף:

פעם כתבו רומנים כמו שצריך, עם התחלה, אמצע וסוף, ועלילה שמתפתחת לאט לאט, כמו בסרט. אהבתי את הקלסיקונים הרוסים, את שלום אש, את אפטון סינקלר, אירווינג סטון. היום כותבים אחרת. מתחילים מהאמצע, או מהסוף, וחוזרים להתחלה, בלי שום סדר כרונולוגי [...] פעם, הייתה יציאתו לאור של ספר עברי מלווה ברעש גדול והתרגשות. כמה דיברו וכמה התווכחו כשהופיעו בחנויות 'אשתו השנואה' (של יהודה בורלא), 'צריף העץ' (של א. עבר הדני) [...] שלא לדבר של 'השגעון הגדול' (של אביגדור המאירי) שהיה שלאגר ענק" (לפיד, 5/6/91).²⁷

²⁷ הדוגמאות שנתן שכנא אחיאסף אינן דווקא של ספרים שיצאו בהוצאת "אחיאסף". כך למשל, "צריף העץ" יצא בהוצאת צ'צ'יק, ו"השיגעון הגדול" יצא בהוצאת "מצפה", בשנת 1929. הספר יצא גם במהדורות נוספות, בשנת 1930 בהוצאת "מצפה", עם השמטות של ששה פרקים מן המחצית השנייה ושל כמה שירים; בשנת 1946 בהוצאת "שרברק", שבו ונדפסו חמישה פרקים מתוך המהדורה הראשונה, והשירים הושמטו; כן יצא הספר בהוצאת "גורן" בשנת 1985, המקבילה להוצאת 1929 (המו"ל ישעיהו חריף בהרפתקה מו"לית יחידה), וכן בהוצאת "דיבר" בשנת 1989 (סדרת "קולות", בעריכת דן מירון, עם אחרית דבר מאת אבנר הולצמן).

את גדול רבי המכר של "אחיאסף", הוציא שכנא לראשונה ב-1952. שר החינוך דאז, פרופסור בן ציון דינור, הכריז על שנת לימוד השפה העברית במדינת ישראל. השר זימן אליו את אחיאסף, הפגיש אותו עם שני מחברים, והציע לו להוציא ספר ללימוד העברית לעולים חדשים, בארבעה כרכים. אחיאסף קיבל על עצמו את המשימה, מסיבות לאומיות, אך גם מסחריות: הספר "אלף מלים", מאת יוסף בן-שפר ואהרון רוזן, המכיל מילים בסיסיות בעברית ותרגומן לשפות שונות, זכה להצלחה אדירה והוא נמכר בכמיליון עותקים, עם מילון ב-8 שפות.

בתחילת שנות ה-50 המשיכה "אחיאסף" בקו של ספרי לימוד והוציאה גם ספרי לימוד לאנגלית, לגיאוגרפיה, לפיסיקה ולכימיה. בשנות ה-50 וה-60, הוציאה "אחיאסף" ספרי מדע פופולרי, כמו "עולם ומלואו", "מלוא הטנא" ו"ארצות תבל" (שהיה מתנת בר-מצווה פופולרית), ספרי ילדים ונוער, והמשיכה בהוצאת ספרי הילדים של אריך קסטנר. כמו כן, הוציאה ספרי לימוד לבתי ספר, ספרי לימוד ללשון העברית, לכסיקונים שונים, וגם ספר לחינוך מיני, "חיי המין של האדם – השולחן ערוך של המשפחה העברית המשכילה" מאת אברהם מטמון.

משנות ה-60 ואילך, הוציאה "אחיאסף" מילונים בשפות שונות, קורסים מוקלטים ללימוד השפה העברית, ספרי חשבונאות, פסיכולוגיה וחינוך, מדריכי טיולים לחו"ל, ספרי שחמט, ספרים ללימוד ציור, ספרים על גידול ילדים, משפחה וזכויות, וכן המשיכה בהוצאת ספרי ילדים. מתן אחיאסף מעיד, כי עד היום שולט הקו של ספרים עיון, ובהם ספרי פסיכולוגיה וספרים כלליים.²⁸

דוגמאות נוספות לספרים שראו אור בהוצאה מדגימים את מגמתה: מדריכי טיולים לאמריקה של רן ויפה דגוני, "אלה מועדי ישראל", בעברית וברוסית מאת י. לוינסקי, "הכנסת, תפקודה ותפוקתה" מאת שבח וייס, "דוב חום קטן, לאן אתה נוסע?" לפעוטות מאת הנס דה-בר, "הוליסטיקה – סוד הריפוי העצמי" מאת ג'יימס לינץ', "התינוק יודע" ו"גם הילד יודע" של אלטה סולטר, ו"הורות מודעת" ו"לבסוף מוצאים אהבה, מדריך לזוגות" של הארוויל הנדריקס.

בשנת 1964 עברה החברה לתל-אביב, לאזור רחוב שינקין. מתן, הבן, השתלב בעסק המשפחתי בשנת 1966. ביחד יצרו האב והבן קשר עם מו"לים בחו"ל והוציאו את ראשוני ספרי הבישול הצבעוניים של בורדה ומילונים, שזכויותיהם נרכשו מהוצאות כ"לרוס" הצרפתית ו"לנגשייט" הגרמנית. כיום, מוציאה "אחיאסף" מילונים משפות כאיטלקית, גרמנית, ספרדית וצרפתית לעברית ולהיפך, כמו למשל, מילון צרפתי-עברי – עברי-צרפתי של מרדכי כהן, סדרת ספרי לימוד לעברית לדוברי שפות זרות - איטלקית, אנגלית, גרמנית, ספרדית, ערבית, צרפתית ורוסית, וכן סדרת "שיחונים" עם קלטות לישראלים היוצאים לחו"ל. מתן אחיאסף מעיד כי רבי המכר כיום הם ספרי הילדים של אריק קסטנר, מילונים, וספרים על זוגיות וגידול ילדים.

²⁸ ראיון עמו נערך ביולי 2003 (עורכת הראיון: מרב נשר).

לאחר שעברה ההוצאה לתל-אביב נכנסו אליה רענן ועודד אחיאסף, בני אחותו של שכנא, אבל שיתוף הפעולה המשפחתי לא החזיק מעמד והגיע עד לקרע מוחלט. הדודנים של מתן פרשו והקימו ב-1988 את הוצאת "פרולוג" בראש העין. מידן כתבה על "שושלות מו"לים" כי "לכל המעורבים בסיפור המשפחתי הזה קשה לעסוק בו. זה כואב מאוד. כל הרצון הטוב והאהבה נעלמים כשהכסף מבצבץ באופק", אומר מתן אחיאסף. אחיינו קורא לזה 'שדה של מוקשים', ולשם הוא לא נכנס כבר שנים" (מידן, 7/6/02).

הוצאת "אחיאסף" פעלה בתל-אביב עד 1988. אז עברה לאזור התעשייה פולג שבדרום נתניה. בערך באותה תקופה פרש האב שכנא לגימלאות, והבן מתן נטל את הפיקוד על ההוצאה. מתן: "אני בוחר ספרים מכל מיני מקורות, על סמך המלצות, ומוציא הרבה תרגומים. אני מאמין באינטגרטיבי ובשם טוב, בכל הקשור לעבודה עם לקוחות וספקים".

ההוצאה מפיצה את ספריה לחנויות בכל רחבי הארץ, באמצעות סוכן מכירות, וספריה נמצאים ברשתות "סטימצקי", "צומת ספרים", בחנויות של האוניברסיטאות ובאתרי אינטרנט למכירת ספרים. בינואר 2001 פתחה ההוצאה חנות, השוכנת בצמוד למשרדי החברה.

ספרי אריך קסטנר

עורך ספרות הילדים יחיעם פדן טוען כי מפעלה החשוב של הוצאת "אחיאסף" היה תרגום ספריו של אריך קסטנר.²⁹ כך, על כל פנים, בתחום ספרות לילדים ולנוער. כבר בשנות ה-30, נדפס "אמיל והבלשים", בתרגום אלתר אילי ובעריכתו של אברהם שלונסקי. יחיעם פדן כותב כי "אילולא עליית הנאצים היה המפעל

²⁹ וראו בהרחבה: פדן, י. (2000). "משקלו הסגולי של התרגום: על מקומה והשפעתה של ספרות הילדים המיובאת". עולם קטן: כתב-עת לספרות ילדים ונוער. 1: 71-99.

נמשך ללא ספק עוד בשנות השלושים... "הסלידה מן הגרמנית הוליכה להקפאת תרגום ספריו של סופר חשוב זה, אף-על-פי שגלה מגרמניה מפני שהתנגד לנאציזם ואף נתן ביטוי לדעותיו האנטי-נאציות. הדפסת התרגומים חודשה רק ב-1947, עם הופעת הנוסח העברי ל'שלושים וחמישה במאי'. ב-1960 הוענק לקסטנר פרס אנדרסן הבין-לאומי" (פדן, 2000).

ספריו של קסטנר ממשיכים לראות אור. חלקם יצאו בתרגומים חדשים של מיכאל דק, וביניהם: "אמיל והבלשים", "אורה הכפולה", "שלושים וחמישה במאי", "פצפונת ואנטון" (פורסמו ב-1999), "הכיתה המעופפת" (2000), ו"אמיל ושלושת התאומים" (2002). בין ספרי קסטנר הבולטים, שיצאו ועדיין יוצאים, בהוצאת "אחיאסף", בתרגומים מוקדמים: "האיש הקטן", "האיש הקטן והעלמה הקטנה", וכן ספר הכולל עיבודים של קסטנר לאגדות קלאסיות, שתורגם וערך אהוד בן-עזר.

לפי יהודה אטלס (אטלס, 2003), הנמכר ביותר מבין ספרי קסטנר הוא הספר "אורה הכפולה". הספר הופיע לראשונה בעברית ב-1954, בתרגומה של אלישבע קפלן. קפלן תירגמה גם ספרים נוספים של קסטנר לעברית בעבור "אחיאסף". היא היתה מורתה לפסנתר של תלמה, בתו של שכנא אחיאסף. אטלס כותב כי "כשתירגמה את לוטכן הכפולה החליטה להמיר את השם בעל הצלצול הגרמני בשם עברי ובחרה באורה, שם בתו הבכורה של המו"ל. במקור נקראת האם לואיזה-לוטה, ועל כן נקראות בנותיה לואיזה ולוטה. כאן החליטה המתרגמת שהאם תיקרא ליאורה, ועל-כן ייקראו בנותיה לי ואורה" (אטלס, 2003). אטלס אף משבח את התרגומים החדשים של מיכאל דק: "תרגומו החי, הקליט, הקולח והמעודכן של דק [...] עושה חסד עם הספרים ועם הקורא העברי הצעיר" (אטלס, 2003).

פדן כתב כי ז'אנר "סיפורי החבורה" בספרות הילדים העברית קיבל השראה מהגיבור של קסטנר, אמיל, וביניהם סיפורי "חסמבה" של יגאל מוסינזון וגם "שבע טחנות ועוד תחנה" של אוריאל אופק. לדבריו, "אחיאסף" לא היתה ההוצאה היחידה שקיבלה זכויות תרגום של ספרי קסטנר, וכי גם הוצאת "יזרעאל", שהוקמה בידי שלמה שרברק, קיבלה את הזכויות, אך כשנסגרה הוצאת "יזרעאל" נרכשו הזכויות לכל ספרי קסטנר בידי הוצאת "אחיאסף", שהפקידה בידי אוריאל אופק את ריענון התרגומים (פדן, 2000).

הוצאת נ. טברסקי

הוצאת "נ.טברסקי" החלה לפעול בשנת 1927, אך שמו של מיסדה, נחום טברסקי, היה קשור בשדה המו"לות עוד שנים קודם לכן. טברסקי, נולד בשנת 1884 בעיירה סְקוּוֹוִיַה שבפלך קייב (אז בתחום רוסיה, כיום אוקרינה) וגדל בקייב. בשנת 1906, לאחר הפוגרומים בעיר וברוסיה כולה, עלה לארץ-ישראל. טברסקי היה דמות מרכזית במפלגת "הפועל הצעיר" ומנהלו הראשון של בטאונה, הנושא את שם המפלגה, שהחל לצאת בשנת 1907.³⁰ טברסקי, כאיש מעשי, טיפל בעיקר בצדדים הכלכליים של העיתון, וכשפרסם בו היה זה בשם העט נ. טון או אזרח טון.

טברסקי היה מנהלו של קואופרטיב פועלי הדפוס, לקח חלק פעיל בשביתת פועלי הדפוס (1909) וניצב בראשם מול חרם הרבנים.³¹ מתוקף תפקידו זה, נשלח טברסקי לחו"ל על-ידי מפלגתו, על מנת לרכוש אותיות עבריות, מכונות ומלאי גדול של נייר. אלו הובילו להקמת בית הדפוס ברחוב בלפור, שמאוחר יותר השתכן ברחוב אחד העם 27. כשהוקם בנק הפועלים, בשנת 1922, מונה טברסקי למנהל החשבונות של הבנק. בשלהי שנות ה-20, הוכרז א.י. שטיבל, בעליה של הוצאת "שטיבל", כפושט רגל, ובתחילת שנות ה-30 חודשה ההוצאה בברלין ובארץ ישראל בעת ובעונה אחת.³² העורכים בברלין היו בן-ציון כץ, שאול טשרניחובסקי ושמועזן ראבידוביץ, וכמנהל הסניף הארץ-ישראלי מונה נחום טברסקי. הסניף התל אביבי הוציא לאור בעיקר ספרים מתורגמים, אבל מיד עם תחילת פעילותו הודיע טברסקי כי תוך זמן קצר יוציא לאור ספרי ספרות יפה

³⁰ ראו בהרחבה: שפירא, י. (1967). **הפועל הצעיר – הרעיון והמעשה**, תל-אביב: עיינות.
³¹ על חרם זה בהרחבה: אוליצקי, י. (1973). **אמנות הדפוס**. גבעתיים-רמת גן: המוזיאון לאמנות הדפוס ומפעלי נייר חדרה. (עמ' 113-118).

³² ראו בהרחבה בספרה של דנייה עמיחי-מיכלין על שטיבל: עמיחי-מיכלין, ד. (2000). **אהבת אי"ש**. ירושלים: מוסד ביאליק. אני מודה אני מודה לדנייה עמיחי-מיכלין על תרומתה לפרק זה

ומדע. בשלהי שנת 1930, עקב המשבר הכלכלי, נחלצו סופרי ישראל במקומות שונים בעולם לעשות לשינוי המצב. טברסקי הוביל מהלך הבראה שכזה: הוא יצר קשר עם ביאליק ותכנן לצאת עמו למסע בתפוצות כדי להפיץ את הספר העברי. לפי תכניתו השניים אמורים לנסוע מעיר לעיר ולשאת דברים לטובת הספר העברי. בנוסף לכך, הציע טברסקי למזג את הוצאות הספרים "דביר" ו"שטיבל" לשותפות שתיקרא "בצר", ולצרף אליהן גם את הוצאת "אמנות".

טברסקי וביאליק יצאו למסע, וניהולה של הוצאת "שטיבל" בארץ ישראל הונח, שכן רק בין נסיעה לנסיעה התפנה טברסקי לטפל בענייניה השוטפים של ההוצאה. במשך חצי שנה עברו טברסקי וביאליק בארצות אירופה, אך המסע המשותף, בשמה של שותפות "בצר", לא הביא לקידום ממשי של הספר העברי. בתחילת שנת 1932 החל ביאליק עושה את דרכו חזרה לארץ-ישראל במפח נפש.³³

פעולה נוספת של טברסקי הייתה איחוד הוצאת "שטיבל" עם הוצאת "מצפה", בשם "שם", למכירה משותפת של ספריהן, כך הוציאה לאור את ספר השנה לשנת תרצ"ד-תרצ"ה. חברת "שם" ואגודת הסופרים בארץ-ישראל יזמו מבצע משותף, שנועד להוציא, במשך שנתיים, סדרה נבחרת של ספרי מקור, מיצירותיהם של סופרי ישראל; שנים עשר רומנים וסיפורים וששה ספרי שירה. אולם מבצע זה לא יצא לפועל. ממקום מושבו באמריקה עקב שטיבל אחרי פעילותו של טברסקי, שלא נשאה חן בעיניו. כל הפעולות הנזכרות לעיל נעשו שלא בידעיתו ומאחורי גבו. טברסקי לא ענה על מכתביו ולאט לאט חדל לשתף אותו לחלוטין בפעולות ההוצאה, והדבר עורר את חשדו של שטיבל. בד בבד, עם קבלת ניהול הוצאת שטיבל בארץ ישראל, הקים טברסקי, בשנת 1927, הוצאת

³³ על מסע ראו גם: אבנרי, ש. (2012, יולי 5). דרך הייסורים של ביאליק להצלת הספר העברי, הארץ (נדלה לאחרונה ב- 29/1/16): <http://www.haaretz.co.il/literature/safrut/print/1.1748358>

ספרים משלו בשם "הוצאת נ.טברסקי", להוצאת תרגומים מספרות העולם. ההוצאה החלה לפעול באופן משמעותי רק מראשית שנות ה-40. באותה עת הספרים יצאו מדי חודש והפצתם נמסרה בתחילה בידי סיטונאי ספרים. בשלב מסוים, התעורר בשייבל החשד שטברסקי משתמש ברכושה של הוצאת שייבל, כגון באמהות הדפוס [אותיות הבסיס לדפוס, שהיו יצוקות עופרת] שלה, לצורכי הוצאת הספרים שלו. שייבל תבע את טברסקי, באמצעות עורך דין, באשמת מעילה, אבל המרחק היה בעוכריו ומהתביעה לא יצא דבר אל הפועל.

בשנות ה-40 היה טברסקי גם בעליו של דפוס "ספר", בו סודר עיתון "ידיעות מעריב" (שהפך ל"מעריב") אשר החל לראות אור בשנת 1948 בקרן הרחובות צ'לנוב-יפו בתל אביב, מקום משכנה של הוצאת נ. טברסקי, חברה בע"מ. בשנות ה-50 שכנה ההוצאה ברחוב המסגר 66. בהוצאתו הפרטית של טברסקי יצאו בעיקר ספרים מתורגמים וספרי ילדים ומעט ספרי מקור. בדיקת רשימת הספרים של הוצאת טברסקי, מאמצע שנות ה-50, מראה חפיפה כמעט שלמה לרשימת הספרים שיצאו בהוצאת "שייבל". ההוצאה התמקדה בהוצאת ספרים מתורגמים, שכן בעליה הבטיח לתרגם את כל הקלאסיקה העולמית לעברית. הוצאת טברסקי התמקדה אף היא בהוצאת ספרים מתורגמים מספרות העולם. ברשימה מופיעים, בין השאר, "החטא ועונשו" ו"חלכאים ונדכאים" מאת דוסטויבסקי, "היהודי זיס" מאת ל. פויכטוונגר, "ארבעים הימים של מוסה דאג" מאת פ. וורפל – כולם הופיעו בהוצאת שייבל. הוא הדין בספרי הילדים. הוצאת "שייבל" חדלה להתקיים ו"הוצאת נ. טברסקי" נכנתה על חורבותיה. טברסקי אימץ את מדיניותה של שייבל והוצאתו הוציאה לאור בעיקר ספרים מתורגמים מהקלאסיקה העולמית וספרי ילדים. טברסקי נפטר בשנת 1953, ובנו דן טברסקי, אשר ניהל את הוצאת הספרים לאחר מותו של אביו, נרצח בפיגוע בדיזנגוף סנטר בתל אביב בערב חג פורים 1996.

הוצאות "עבר", "אחיעבר" ו"ש. זק"

הוצאות אלו הן בשוליים של מחקר זה מכיוון שכמעט ולא הוציאו ספרות יפה. יחד עם זאת, אני מבקש להזכירן כאן בקצרה, הן כדוגמה ליוזמה הפרטית ולתפיסת המו"לות כעסק משפחתי והן מכיוון שלחנות הספרים "עבר", היה מקום בהיסטוריה התרבותית בארץ.

מאיר רולניק, עלה לישראל בשנת 1925 מליטא (יליד העיירה פלונגיין) והיה חדור רעיונות ציוניים ואוהב ספר.³⁴ עם עלייתו ארצה, השתקע בירושלים, ומצא עבודה בבית מסחר לספרים "אחיעבר". מאוחר יותר נכנס לשותפות עם בעל בית המסחר, יצחק שמחה זק, ושותפות זו הובילה, באמצע שנות ה-30, ליסוד הוצאת ספרים "עבר", בירושלים. ההוצאה פעלה בעיקר בתחום ספרי הילדים וספרי הלימוד (ביולוגיה, לשון, ומתמטיקה), שנדמה כי הידועים מביניהם הם ספריהם של שרגא פיבל קלעי וזבולון טוכמן. בשנת 1953 נפטר ש. זק והשותפות התפרקה. רולניק יסד את בית ההוצאה החדש, בשם "אחיעבר", וסוכנות להפצת ספרים, ובניו של זק המשיכו בהוצאת ספרים תחת השם "ש. זק". ההוצאה לא הוציאה ספרות יפה, והיא זנחה, כמעט לחלוטין, את תחום ספרי הלימוד, והתמקדות בספרי עיון ולימוד שפות, מילונים וספרי יהדות. מאז גלי העלייה לישראל ממדינות דוברות הרוסית, מוציאה ההוצאה שיחונים דו לשוניים. הראשון שבהם היה בשפה הרוסית ואחר-כך גם בשפות אחרות, ועל המלאכה ניצח, בנו של המייסד, מיכאל זק.

³⁴ חלק זה, מבוסס, בין היתר, על דברים שנכתבו בספר "זכרון מאיר: ספר זכרון למאיר רולניק (1900–1973)". שיצא בהוצאה עצמית.

הוצאת "אחיעבר" היא הוצאה משפחתית קטנה אופיינית. עד ראשית שנות ה-2000 ראו בה אור בהוצאה כ-140 ספרים, רק מעטים מאוד מהם בעשור האחרון. "אחיעבר" הוציאה לאור בעיקר ספרים העוסקים בלימוד ארץ ישראל בכלל, וירושלים, בפרט. בולטים בעיקר ספריו של זאב וילנאי. הוצאת "אחיעבר" היתה מהחלוצות בהוצאת ספרי הדרכה על ארץ-ישראל ו"המדריך לארץ ישראל" של זאב וילנאי, שנכתב באנגלית, נמכר באלפי עותקים ברחבי העולם. מלבד אלה פרסמה ההוצאה ספרי ילדים, ספרי לימוד וספרי יעץ בנושאי בריאות והורות. משנת 1965 עברה ההוצאה לידיה של בתו של רולניק, שרה עצמון, והשינוי העיקרי שחל במעבר זה, היה סגירת חנות הספרים "אחיעבר" בשנת 1972, והמשך קיום הוצאת הספרים בלבד (מאיר רולניק נפטר בשנת 1973). בשנת 1987 הצטרפה נכדתו של רולניק, איילה עצמון סיטון, שמכהנת עתה כמנכ"לית ההוצאה לאור. בשל המצב הקשה של המו"לים הקטנים והתחרות, מתמקדת "אחיעבר" בהוצאה לאור של ספרי לימוד כמו גם להפצה ולשיווק של ספרים אותם מפיקה ההוצאה ומפרסמת תחת שמה, אך עלות ההפקה מוטלת על-חשבון היוצרים והזכויות נשארות בידיהם.

הוצאת "יבנה"³⁵

קטלוג הוצאת "יבנה" מכיל למעלה מ-1,400 כותרים. אומנם מדובר בהוצאה משפחתית, אך זוהי הוצאה מצליחה מאוד, שמצאה נישה חשובה בתחום ספרי הלימוד, והצליחה לבסס לעצמה שם ומעמד. עם זאת, כפי שקורה לא אחת בעסקים משפחתיים, גם ב"יבנה" התגלעו מתחים וסכסוכים לאחר פטירת מייסדיה.

בשנת 1932, בתקופת העלייה החמישית, הוקמה הוצאת "יבנה" בידי יהושע אורנשטיין ואשתו נחמה, תושבי תל-אביב, כהוצאת ספרים משפחתית. יהושע אורנשטיין עבד קודם לכן כמנהל חשבונות בהוצאת הספרים "דביר", ולימים החליט לפתוח, יחד עם אשתו, הוצאה משלו. הוצאה זו התרכזה, כבר מראשיתה, בספרי לימוד לעולים ולילדי הארץ, באנציקלופדיות, בסיפורת לילדים ולנוער, בספרי הדרכה ובאטלסים.

גולת הכותרת של כותרי ההוצאה הייתה הוצאה לאור של התנ"ך בפירושו של אליה שמואל הרטום, פרופסור באוניברסיטת פירנצה, בעריכת גיסו, אחיה של רעייתו, משה דוד קאסוטו, פרופסור למקרא באוניברסיטה העברית - פרסום שזכה לכינוי "תנ"ך קאסוטו". הסדרה הופיעה בכמה מהדורות, שזכו לתפוצה נרחבת, לרבות מהדורה מהודרת, עם תמונות ומפות, שנלקחו מ"פני עולם המקרא". בהמשך אף פורסמו הספרים החיצוניים בתשעה כרכים, גם הם בפירושו של א. ש. הרטום. גם התנ"ך בכרך אחד, "תנ"ך ירושלים", שנערך לפי המסורה על ידי מ. ד. קאסוטו, הפך לספר מבוקש. במהלך השנים נמכרה הסדרה במאות אלפי עותקים ונחשבת לאחת הסדרות הנמכרות בישראל.

³⁵ אני מודה לאלון הדר על תרומתו לפרק זה.

בשנותיהן הראשונות שכנו ההוצאה וחנות הספרים הצמודה לה ברחוב אלנבי בתל-אביב. המקום נעשה לבית ועד לסופרים, לאמנים, למורים ולשחקנים, בהם שחקני תיאטרון "הבימה" ותיאטרון "האהל". הפופולריות הרבה של חנות הספרים נבעה, בין היתר, מכך ששחקנים רבים השלימו אז את הכנסתם על-ידי קריאת סיפורים ושירים בקיבוצים. הם שאלו ספר או שניים מבית ההוצאה, נסעו בסוף השבוע ל"ערב תרבות" באחד הקיבוצים וביום ראשון החזירו את הספר או את הספרים כשבכיסם מעות לצורכי ביתם.

המדינה שבדרך נזקקה לכלים כדי להקנות חינוך והשכלה לדור החדש ולא לפי העולים שהגיעו בשעריה ובשוק הספר בלט חסרונם של ספרי לימוד ועיון, חוסר שההוצאה ביקשה למלא. ותיק עובדי ההוצאה, ברוך ארזי, שעבד בה משנת 1937: "הלקטורים של בית ההוצאה בחנו כל ספר בחינה עניינית, לפי תוכנו ולפי האפשרות להפיצו, ולא בהתאם לזיקה פוליטית כלשהי, שלא היה לה מקום בבית ההוצאה".³⁶

ואכן, בהוצאת "יבנה" יצא, למשל, אחד הספרים העבריים הראשונים ללימוד עברית לעולים חדשים מבוגרים, "עֲלֵה", שחובר בידי אשמן ורוזנצווייג. במקביל, הופיעו בהוצאה עשרות רבות של ספרי לימוד בכל המקצועות – תנ"ך ("תורה לילד", בעריכת ברוך אביבי ונחום גבריאלי, מהדורה ראשונה יצאה בשנת 39' ועדיין מודפסת היום), היסטוריה ("תולדות ישראל", אביבי ופרסקי) חשבון, לשון, ידיעת הארץ (דוד שיפמן) ועוד, לתלמידי כל הכיתות. הוצאת "יבנה" הייתה אף חלוצה בפרסום ספרים בעבור החינוך המיוחד, במקצועות הלימוד השונים. הנוהל היה קבוע: המחבר, לרוב מורה ידוע מהישוב, הגיע להוצאה והציע את ספר הלימוד פרי עטו, ויהושע אורנשטיין והלקטורים קראו את הספר והחליטו אם להוציאו לאור. מאחר שבשנותיה הראשונות של המדינה לא היה לאנשי משרד

³⁶ ראיין עם ברוך ארזי נערך ביולי 2003 (ראיין: אלון הדר).

החינוך נוהל קבוע של אישור ספרי לימוד, הפכו יהושע אורנשטיין והכותבים למעצבים משמעותיים של הדור ולמחנכיו.

מלבד ספרי הלימוד הדפיסה הוצאת "יבנה" מאות ספרי ילדים ונוער, מקוריים ומתורגמים. עם מחבריהם של ספרים אלו נמנו אליעזר שמאלי, המילונאי אברהם אבן שושן בספרו "מאה פלא ופלא" ונחום גוטמן, שגם אייר את ספריו (וברבות השנים הפך לצייר הקבוע של בית ההוצאה ואייר ספרים רבים, בהם ספרי קריאה ולימוד). הוצאת "יבנה" אף פרסמה סדרות, שזכו לאהדה רבה בקרב הקוראים הצעירים, כגון "תמונות מספרות", בעריכת ניצה ונפתלי מלמד; סדרת "הטכנאי הצעיר", בעריכת חיים רוז; "אנציקלופדיה למוסיקה" בשני כרכים מאת י. שליטא; ולימים – "מדוע ולמה", הסדרה האנציקלופדית לילדים ב-19 כרכים; סדרת ספרי הטבע לילדים מטעם מט"ח, המרכז לטכנולוגיה חינוכית לילדים (בשיתוף אוניברסיטת תל אביב ובעריכת דוד חן) ועוד.

הוצאת "יבנה" הייתה מההוצאות הראשונות שתרגמו ספרי ילדים מאנגלית לעברית סדרות פופולאריות דוגמת חמישים הספרים מבית היוצר של וולט דיסני. ברוך ארזי מספר כי "הזכויות להוצאתם של רבים מהספרים נרכשו על-ידי יהושע אורנשטיין ובנו אבשלום ביריד הספרים הבינלאומי בפרנקפורט שבגרמניה, שאליו היו נוסעים מדי שנה, וחלק גדול מבין מתרגמי הספרים האלה היו סופרים ידועים בזכות עצמם". הוצאת "יבנה" הייתה גם מחלוצות הפקת אנציקלופדיות לילדים ונוער. אנציקלופדיה "מכלל" בעריכת יצחק אבנון, למשל, הפכה לספר חובה בכל בית והופצה בעשרות אלפי עותקים, במשך שנים רבות. אבנון עמל על הפרויקט כמה שנים וכתב לבדו את ערכי "מכלל", ואף אייר תמונות רבות בה. בשנות ה-90 התפרסמו בהוצאה "האנציקלופדיה לנוער יבנה לרוס" ב-16 כרכים, מלווים באלפי תמונות, שרטוטים, מפות ודיאגרמות, ואנציקלופדיה "אוקספורד" לילדים, שנועדה לתלמידים בראשית דרכם בבית-הספר.

ענף משגשג נוסף של בית ההוצאה "יבנה" הוא סדרת האטלסים בעריכתו של משה בראָנר, שפרסמה בעברית ובערבית. כל אחד מן האטלסים היה מיועד לקהל ספציפי, מן התלמיד בבית-הספר היסודי דרך התלמיד בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה, ועד לסטודנט במוסדות הלימוד האוניברסיטאיים. אטלסים אלו נכחו בבתים רבים בישראל ומאות אלפי כרכים מהם הופצו, כשהם אורחים קבועים ברשימות ספרי הלימוד אותם נדרשים לקנות כפריט חובה. במקביל, הופיעו סדרות של מפות קיר בעריכת בראָנר, הן מפות גיאוגרפיות של ארצות העולם והן מפות היסטוריות, שהיו לציוד חובה בכל כיתת לימוד, וכן גלובוסים מוארים, פסיים-מדיניים. האטלס הראשון שהפיצה הוצאת "יבנה" יצא לפני מלחמת העולם השנייה, עם גבולות מדיניים, שהשתנו כמובן, לאחר תום הקרבות וחתירת ההסכמים. ענף נוסף היה סדרות המילונים, שהוציא בית ההוצאה. מילון עברי-אנגלי בשמונה כרכים (חיים שכטר), עברי-צרפתי בארבעה כרכים (אברהם אלמליח), מילון עברי-איטלקי בששה כרכים (מנחם הרטום וחולדה ליברנומה) ומילון הספרות העברית החדשה בעריכת אברהם שאנן.

הוצאת "יבנה" לא הסתפקה בפרסום ספרי לימוד והיסטוריה, שתפוצתם מובטחת לאורך זמן. היא החליטה גם לפרסם ספרי זיכרון לקהילות שחרבו בשואה וכן ספרי שירה, כגון שירתו של ש. שלום ב-12 כרכים, שיצאו לאור בשנות ה-40 וה-50, "פרחי הרע" של שרל בודליר בתרגומו של אליהו מייטוס, ושירת אמילי דיקנסון. בית ההוצאה אף הוציא את ספריו של חתן פרס נובל, המשורר היהודי רבינדראנת טאגור ("לאור השקיעה", "בסוד הנשים" ועוד) בתרגומה של פועה שליו-תורן.

בשנת 1977 נפטר יהושע אורנשטיין ובנו אבשלום המשיך לנהל את בית ההוצאה. ברבות השנים רכשה אחרותו של אבשלום, נירה פריסקל, את חלקו של אחיה תמורת 5 מיליון דולר. עד פטירתו של אורנשטיין בשנת 2003, ואף אחריה, התגלעו סכסוכים משפטיים רבים בין האחים נירה פריסקל ואבשלום אורנשטיין (ולאחר מותו מול אלמנתו – שרה אורנשטיין). ההתדיינות המשפטית לפני מותו של אבשלום אורנשטיין³⁷ חושפת את הצד המסובך, המורכב, הכרוך בעסק משפחתי, שהמרבה נכסים בו גם מרבה דאגה. ההתדיינות בין הצדדים הצליחה לחלץ הסכם פשרה, אך גם הוא לא שרד מכיוון שהוסכם שאבשלום אורנשטיין ימשיך לעבוד בהוצאה ולקבל משכורת, אך, משלב מסוים, לאחר שלקה בשבץ לב ולא הגיע לעבודתו פוטר מ"יבנה" על ידי הבעלים, פריסקל, מה שהוביל לתביעות, שנמשכו גם בתקופה שלאחר מותו. בשנת 1977, בתקופה בה ניהלה פריסקל את ההוצאה, מונה אליאב כהן, לשעבר מנכ"ל הוצאת "כתר", למנהל הוצאת "יבנה".

במאה ה-21 נוספו לרשימת ספרי ההוצאה ספרי ילדים חדשים, במקור ותרגום. עם אלה נמנים ספרים כמו "מי נתן לי נשיקה?" מאת נאוה גייזנברג ו"מרק דלעת", שכתבה ואיירה הלן קופר. ההוצאה התרחבה גם לכיוון תרגום של ספרי הגות, כגון "סטלינגרד", "נפילת ברלין 1945" ו"מלחמת האזרחים בספרד, 1936–1939" מאת ההיסטוריון הבריטי אנטוני ביוור, שהיו לרבי מכר. פריסקל חושבת שהתפתחות לכיוונים נוספים הכרחית בעידן, שבו הקו המרכזי של ההוצאה – אנציקלופדיות, אטלסים וספרי יעץ אחרים – נמצא בתחרות מתמדת מול האינטרנט.³⁸

³⁷ תיקי בתי המשפט הבאים: רע"א 7189/94 - יהושע אורנשטיין ו-3 אח' נ' נירה פריסקל, רע"א 714/96 נירה פריסקל נ' אבשלום אורנשטיין ולאחריה (שרה אורנשטיין נ' אורנשטיין יהושע - הוצאת ספרים יבנה בע"מ ואח'. תק-עב 2005(3), 5320)

³⁸ בראיון עמה במאי 2003 (ראיון אלון הדר).

אכן, בתקופה זו מתקיימת תחרות חריפה, בה ספר יעץ מודפס הופך מיושן כבר מרגע הדפסתו ואילו האינטרנט מציע עדכון מתמיד, של ערכים שכבר נמצאים באנציקלופדיות המקוונות, תוך הוספה מתמדת של ערכים חדשים, המתווספים ומתעדכנים יום יום. בשנת 2008, הודיעה בעלת ההוצאה, נירה פריסקל, כי היא מעמידה את ההוצאה למכירה מכיוון שילדיה אינם מעוניינים להמשיך בעסקי המו"לות. בעיתונות הכלכלית התפרסם הסכום המבוקש: 2.5-3 מיליון דולר. בשנה שלאחר מכן נפטר האיש המרכזי בהוצאה, ברוך ארזי. ההוצאה חדלה להתקיים בפועל (כהן, 5/5/08). הנה כי כן, עוד הוצאה משפחתית עם מורשת ושושלת הגיעה אל קצה. הסכומים שנדרשו בעבור ההוצאה, בין אם הם משקפים את מעמדה הכלכלי של ההוצאה ובין אם הם גבוהים מדי, רק מעידים עד כמה קטנים הם הסכומים המתגלגלים אצל השחקנים הבינוניים והקטנים בענף.